

Reprezentacije liječenja tijela i duše na primjeru Cvita likarije fra Emerika Pavića (Flos medicinae)

Raukar, Alison

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:199358>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Alison Raukar

Reprezentacije liječenja tijela i duše
na primjeru *Cvita likarije* fra Emerika Pavića
(*Flos medicinae*)

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Alison Raukar

Matični broj: 0009085433

Reprezentacije liječenja tijela i duše
na primjeru *Cvita likarije* fra Emerika Pavića
(*Flos medicinae*)

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Saša Potočnjak

Rijeka, rujan 2024.

IZJAVA

Kojom izjavljujem da sam diplomski rad naslova *Reprezentacije liječenja tijela i duše na primjeru Cvita likarije fra Emerika Pavića (Flos medicinae)* izradila samostalno pod mentorstvom **izv. prof. dr. sc. Saša Potočnjak**.

U radu sam primijenila metodologiju znanstvenoistraživačkoga rada i koristila literaturu koja je navedena na kraju diplomskoga rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući navela u diplomskom radu na uobičajen način citirala sam i povezala s korištenim bibliografskim jedinicama.

Studentica

Potpis

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. LJEKARUŠE – MEDICINSKI PRIRUČNICI KOJE MOGU KORISTITI OBRAZOVANI I NEOBRAZOVANI	3
3. PRISTUPI LIJEČENJU KROZ POVIJEST.....	11
4. SCHOLA MEDICA SALERNITANA	26
6. CVIT LIKARIJE – HRVATSKI PRIJEVOD <i>FLOS MEDICINAE</i>	36
6. 1. Tematska podjela priručnika (struktura).....	40
6. 2. Metode liječenja <i>pušćanjem krvi</i> i ostale	45
6. 3. Opća uvodna uputa za korištenje priručnika.....	49
6. 4. Održavanje higijene	51
6. 5. Pravilno konzumiranje hrane u određeno doba godine	52
6. 6. Kulturno ophođenje prilikom jela	54
6. 7. Jela koja je potrebno izbjegavati	55
6. 8. Jela koja krijepe dušu i tijelo	55
6. 9. Jela koja potiču debljanje.....	56
6. 10. Ispuštanje plinova	56
6. 11. Biljke.....	56
6. 12. Povrće	57
6. 13. Voće	58
6. 14. Prehrambene namirnice	59
6. 14. 1. Kruh.....	59
6. 14. 2. Mliječni proizvodi, masnoće, jaja	59
6. 14. 3. Meso.....	60
6. 14. 4. Riba.....	61
6. 14. 5. Orašasti plodovi.....	61
6. 15. Piće.....	62
6. 15. 1. Pravilna konzumacija pića	62
6. 15. 2. Pivo	62

6. 15. 3. Vino.....	63
6. 15. 4. Voda.....	63
6. 16. Začini.....	64
6. 17. Zrak	64
6. 18. Kako zadržati duševni mir	65
6. 19. Važnost sna	65
7. ZAKLJUČAK.....	66
8. POPIS LITERATURE.....	68
9. POPIS MREŽNIH IZVORA.....	73
10. SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI.....	75

1. UVOD

Narodna (pučka) medicina svoje korijene vuče još iz vremena kada su poznati i prvi tragovi čovječanstva. Kao sinonim ovome pojmu, rabi se još i termin „etnomedicina“ koji ujedno označava i znanstvenu disciplinu čiji su predmet proučavanja medicinski koncepti zdravlja, bolesti i liječenja unutar kulturnoga i društvenoga sustava.¹ Razvoj narodne medicine je individualan zbog toga što su u svakome narodu postojali različiti prirodni resursi iz kojih su se ekscerpitali njezini produkti, ovisno o tome što se kome u određenome trenutku nalazilo pri ruci. Koristeći se učenjima različitih kultura, može se mnogo toga naučiti i o prošlosti samih civilizacija: njihovu mentalitetu, običajima, geografskome prostoru i slično. Područje narodne medicine, osim ljekovitim biljkama, obuhvaćalo je i drugačije pristupe liječenju kao što su primjerice ples, molitva i masaže, a ovisno o tome kojom se od navedenih metoda pojedina osoba koristila, razlikovalo se i njezino zvanje: šamani, vračari, vještice, travari, iscjelitelji i drugi.² Iako je od njihova postanka protekao dugi niz stoljeća, metode liječenja narodnom medicinom ostale su vrlo popularne, čemu svjedoči činjenica da se aktivno primjenjuju i danas.

Važno je pritom napomenuti da narodne liječnike nikako ne možemo smatrati stručnjacima i prema tome oni ne mogu zamijeniti liječnike koji se medicinom profesionalno bave kao svojim zanimanjem i čiji je ona poziv. Liječnici narodne medicine tim se zanimanjem najčešće bave tek usputno, zbog posebnoga interesa za navedeno područje ili pak kako bi si osigurali dodatni izvor prihoda. Zanimljivo je spomenuti da su se narodnom medicinom isprva bavile samo starije žene i to isključivo u krugu svojih obitelji, a tek su s vremenom počele liječiti i druge ljude.³ Za liječenje obično nisu uzimale novac ili im se plaćalo u naturi. Kasnije su se pojavili narodni liječnici i vračare kod kojih su ljudi dolazili na seanse.

Temelji narodne medicine počivaju na empirijskome znanju povezanome uz određene metode liječenja i magijsko-religijske elemente.⁴ Tako se u okviru narodne medicine smatralo da zle sile, uroci ili neprimjereno izlaganje vanjskim utjecajima (kiša, vjetar, sunce) uzrokuju nastanak bolesti. Ovo je nasljeđe donekle zadržano i danas u raznim praznovjerjima.

¹ Prema: Bukovčan Žufika, Tanja (2003): *Narodna medicina kao predmet etnologije*, *Studia ethnologica Croatica*, 14/15, 1 (<https://hrcak.srce.hr/47760>), str. 145-169.

² Prema: Brenko, Aida i sur. (2001): *Narodna medicina*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, str. 16.

³ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 134.

⁴ Prema: *ibid.*, str. 134.

Fenomen usko povezan s narodnom medicinom sastavljanje je laičkih medicinskih priručnika koji se popularno nazivaju *ljekaruše*. Takvi su priručnici bili lako dostupni širokome krugu društvenih slojeva te su pisani popularnim stilom koji je svima bio lako razumljiv. Zbog navedenih osobitosti, *ljekaruše* su bile (i ostale) izrazito popularno štivo. Gotovo ne postoji osoba koja u svojoj privatnoj kolekciji nije posjedovala barem neku od *ljekaruša*, a tomu je tako i danas što se može vrlo lako provjeriti tako što ćemo, osvrnemo li se oko sebe, zasigurno na svojim policama ugledati naslov koji u sebi krije pojam „narodna medicina“.

U ovome će se radu stoga pažnja usmjeriti na analizu *ljekaruše* fra Emerika Pavića koja slovi za *prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskome jeziku – Cvit likarije* (1768). Riječ je o prijevodu kasno srednjovjekovnoga medicinskoga priručnika *Flos medicinae* sastavljenoga u 13. stoljeću. U analizi Pavićeva prijevoda *ljekaruše* nastojat će se književno-antropološkom metodom opisati i proučiti književne reprezentacije liječenja tjelesnih i duševnih bolesti i stanja. Pritom će se objasniti i rekonstruirati povijesni kontekst nastajanja izvornika ovoga medicinskoga priručnika, koji je nastao u okvirima djelovanja čuvene *Schole medicine Salernitane* koja je prethodila razvoju modernih medicinskih znanosti. Naglasak će biti na analizi svih prikupljenih podataka i rezultata provedenih istraživanja o navedenoj temi, a analiza će se temeljiti na primjerima izdvojenima iz teksta predložka te će se potom oni sintetizirati i prikazati s različitih aspekata, s težištem na književno-antropološki, ali i povijesni i kulturološki.

2. LJEKARUŠE – MEDICINSKI PRIRUČNICI KOJE MOGU KORISTITI OBRAZOVANI I NEOBRAZOVANI

Ljekaruše se definiraju kao „zapisi (rukopisi) pučke medicine s receptima lijekova sastavljenih prema pučkomu ljekarničkomu iskustvu, s opisom njihova pripremanja i uputama o liječenju različitih bolesti i stanja; uz navode o pripremi i upotrebi lijekova izrađenih od ljekovitoga bilja, životinjskih organa, dijelova ljudskoga tijela i tjelesnih tekućina, kovina različitih ruda, dragoga kamenja i smola, *ljekaruše* sadrže i opise mnogih magijsko-religioznih i primitivnih vjerovanja i rituala.“⁵

Ljekaruše su kao svojevrsni laički medicinski priručnici sačuvane u hrvatskome književno-povijesnom korpusu u većemu broju. Mnogo je takvih zbirki recepata za izradu lijekova i njihovu uporabu nastalo u razdoblju od 14. do početka 20. stoljeća.⁶ S obzirom na to da je riječ o rukopisima, jedan je dio *ljekaruša* do danas izgubljen ili uništen. Neke su od njih ipak ostale sačuvane, najčešće u prijepisima ili su pak kroz vrijeme bile nadopunjavane, a kasnije čak i tiskane. Možemo navesti primjerice *Likarije priprostitute*⁷ (1775) Luke Vladimirovića i *Različite likarije*⁸ (1779) Petra Bartulovića iz 18. stoljeća, što svjedoči njihovoj velikoj popularnosti. Kada govorimo o sastavljačima i prepisivačima *ljekaruša*, u prvome su redu to bili redovnici, možda i redovnice, odnosno svećenici. Sastavljali su ih i laici koji su imali određeni interes za medicinske teme. Stoga, rukopise *ljekaruša* najčešće vežemo uz samostanske knjižnice i skriptorije.

Dok je medicinska skrb još uvijek bila u svojim povojima, eksperimentalna, a uz to i teško dostupna prosječnome stanovništvu te vrlo skupa, *ljekaruše* počinju imati važnu funkciju kao „najopsežniji oblik europske srednjovjekovne medicine“.⁹ Nesumnjivo je stoga da su takvi medicinski priručnici koji se popularno nazivaju *ljekaruše* nekima bile jedini doticaj s

⁵ Ljekaruše. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.7.2024. <<https://enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

⁶ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*, Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 136.

⁷ Vladimirović, Luka (1999): *Likarije priprostitute*, Mleci 1775, Pretisak, transkripcija i prilozi, priredio Z. Devetak, Knjižnica zbornika „Kačić“, Split – Zaostrog, br. 34.

⁸ Bartulović, Petar (1779): *Različite likarije*, Venecija

⁹ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*, Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 135-136.

„liječnikom“ koji progovara iz naizgled neke sasvim obične knjige koju je sastavio prema vlastitu iskustvu i nahodjenju. Koristili su ih svi, bilo da se radi o liječnicima, ljekarnicima, redovnicima ili čak i onaj dio pučanstva koji nije bio pismen. Kada osoba fizički nije bila u mogućnosti otići liječniku, kroz *ljekarušu* joj je liječnik (*medicus*) „progovarao“ i obraćao joj se kao da je riječ o stvarnoj komunikaciji liječnika i pacijenta, a njegove su riječi tako imale mnogo ozbiljniji učinak.¹⁰ *Ljekaruše* su tako s vremenom sve više počele poprimiti didaktički karakter. „Slijedeći postulate horacijevske poetike – *prodesse et delectare* – *ljekaruše* na popularan način, primjeren svim slojevima pučanstva, prosvjetljuju ljude i daju im osnovne upute o zdravlju i načinima prevencije, odnosno samopomoći prilikom liječenja lakših bolesti ili bolesnih stanja.“¹¹

Smatra se da među poznatim sakupljačima i izdavačima prikupljenih rukopisa, a koji se nastavljaju na tradiciju srednjovjekovne pučke medicine, osobitu pažnju treba pridati **Luki Vladimiroviću (1775), Petru Bartuloviću (1779) i Josipu Laliću (1840).**¹²

Ljekaruše su uglavnom nazive dobivale prema svojim sastavljačima, prepisivačima ili sakupljačima (mada su u određenu broju zabilježeni i slučajevi gdje su oni ostali anonimni), odnosno prema mjestu njihova nalaska (pod uvjetom da se ono može utvrditi). Osobito se pritom misli na jug Hrvatske: Dubrovnik, Poljice, Imotski, Omiš, Šibenik i Trogir te u kontinentalnome dijelu Hrvatske: Križevci, Koprivnica, Đakovo, Varaždin, Zlatar, Vukovar, Plaško i Zagreb.¹³

Najstarije hrvatske *ljekaruše* uglavnom su pisane glagoljčnim pismom. Uz glagoljicu, nalazimo i one pisane latinicom i hrvatskom ćirilicom (bosančicom), što nas dovodi do zaključka da je hrvatska pismenost u to doba bila izrazito bujna i svestrana. Sačuvane *ljekaruše* u velikom se broju mogu pronaći u samostanskim i župnim knjižnicama, odnosno arhivima, a manji dio njih danas se čuva u privatnome vlasništvu ili su pohranjene u Arhivu HAZU-a.¹⁴

¹⁰ Prema: *ibid.*, str. 107.

¹¹ *Ibid.*, str. 106

¹² Prema: *Ljekaruše. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 4.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

¹³ Prema: *Ljekaruše. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 4.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

¹⁴ Prema: *Ljekaruše. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 4.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

U nastavku se navode *ljekaruše* pronađene na našim prostorima iz razdoblja od 15. do 19. stoljeća čiji se popis može pronaći kao prilog jubilarnome izdanju Pavićeva prijevoda *Flos medicine – Cvit likarije*.¹⁵

Naziv	Vrijeme nastanka	Mjesto čuvanja
<i>Različni zapisi i čaranja ili Strohalova ljekaruša</i> ¹⁶	15. ili 16. st.	Arhiv HAZU-a
<i>Antoninov konfesional s uputama za liječenje</i> ¹⁷	15. st.	Staroslavenska akademija u Krku / Arhiv HAZU-a
<i>Likarie i zapisi protiv svakojakim bolim</i>	16. st.	Arhiv HAZU
<i>Žgombićev zbornik</i> ¹⁸	16. st.	Arhiv HAZU
<i>Ljekaruša Vuka Frankopana</i>	1648 – 1849	Arhiv Hrvatske (Zagreb)
<i>Farmaceutski priručnik ljekarne Mala braća</i> ¹⁹	18. st.	Biblioteka Male braće
<i>Bobetićevo ljekaruša</i>	18. st.	Gradska biblioteka Split
<i>Akvilinijevo ljekaruša</i> ²⁰	18. st.	Dominikanski samostan Dubrovnik
<i>Pučka ljekaruša</i>	18. st.	Arhiv HAZU
<i>Pharmacopoeia familiaris Bossinensis</i> ²¹	1791.	u privatnom posjedu
<i>Guglerova ljekaruša</i>	18. st.	nepoznato
<i>Medica</i>	18. st.	Franjevački samostan Zagreb (Kaptol)

¹⁵ *Flos medicinae /Cvit likarije – sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Split, 1980., str. 14-15.

¹⁶ Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (2000): *Rudolf Strohal kao istraživač glagoljskih medicinskih tekstova*, *Acta Facultatis Medicae Fluminensis*, 25, 1-2, str. 51-55.

¹⁷ Šimić, Marija (2017): *Animalistički leksik u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu*, *Filologija*, No. 69, str. 129-174.

¹⁸ Milčetić, Ivan (1911): *Hrvatska glagolska bibliografija*, *Starine* 33: 258-262.

¹⁹ Nikić, Andrija (2006): *Pharmacy of Friars minor in Dubrovnik as Franciscan contribution to the history of pharmacy*, *Acta medico-historica Adriatica*: AMHA, Vol. 4 No. 1, str. 153-162.

²⁰ Borovečki, Ana (2005): *Socijalna i zdravstvena politika starog Dubrovnika*, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, Vol. 1, No. 1, str. 1-7.

²¹ Karamatić, Marko (*Uloga franjevaca u povijesti bosansko-hercegovačkog zdravstva*, *Croatia Christiana periodica* Vol. 8, No. 13, str. 1-14.

<i>Naputak Jurja Muliha</i>	1694 – 1753.	Sveučilišna knjižnica Zagreb
<i>Luićeva ljekaruša</i> ²²	1746.	Arheološki muzej Zagreb
<i>Domacha vrachtva ili Varaždinska ljekaruša</i>	18. st.	Franjevački samostan Varaždin
<i>Ljekaruša Ante Tuzlančića</i> ²³	18. st.	izgubljena
<i>Pučke likarije</i>	nepoznato	Arhiv HAZU
<i>Gudeljeva ili Imotska ljekaruša</i> ²⁴	1771.	Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
<i>Omiška ljekaruša</i> ²⁵	18. st.	Institut za povijest farmacije Zagreb
<i>Šibenska ljekaruša</i>	18. st.	U privatnom posjedu
<i>Priručnik fra Ferdinanda Natalisa</i> ²⁶	18. st.	Biblioteka Male Braće Dubrovnik
<i>Priprostite liekarie ili Prva Medićeva ljekaruša</i> ²⁷	1765.	Arhiv HAZU
<i>Vuletićeva ljekaruša ili Četvrta Medićeva</i>	1776.	Arhiv HAZU
<i>Markovićeva ljekaruša – Najizvrsniji liekovi</i> ²⁸	1784.	U privatnom posjedu
<i>Vrachtva svakojcha</i> ²⁹	18. st.	Arhiv HAZU
<i>Pučka ljekaruša</i>	18. st.	U privatnom posjedu

²² Đurić, Tomislav (1986): *Prilozi za povijest narodnog ljekarništva i travarstva u karlovačkom Pokuplju*, Etnološka tribina: *Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Vol. 16 No. 9, str. 89-92.

²³ Barun, Anđelko (2006): *Liječnička praksa bosanskih franjevaca*, u: Dr. fra Mihovil Sučić (1820 – 1865), liječnik i kirurg – zbornik radova, Znanstveno-stručni skup u povodustočetrdesete obljetnice smrti dr. fra Mihovila Sučića (2005, Zagreb), Znanstveno-stručni skup održan 8. prosinca 2005. godine na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, priredio Vine Mihaljević. – Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, Visoko, str. 19.

²⁴ GUDELJ, Šimun. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/gudelj-simun>>

²⁵ Dürriegl, Marija-Ana (2010): *Knjige od likarije, Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom*, Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 10. *Slovo* : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 61, Ur. Marko PEĆINA i Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Zagreb, str. 365-370.

²⁶ *Ljekaruše*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

²⁷ Vladimirović, Luka (1999): *Likarije priprostite*, Mleci 1775, Pretisak, transkripcija i prilozi, priredio Z. Devetak, Knjižnica zbornika „Kačić“, Split – Zaostrog, br. 34.

²⁸ Kolak, Iva (2020): *Knjižnica franjevačkog samostana u Sinju, Kulturna baština* Vol. , No. 46, str. 69-98.

²⁹ Grdinić, Vladimir / Jurišić, Renata (2004): *Odrzi farmakognozije u djelu Medicina ruralis Ivana Krstitelja Lalangua*, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, No. 14-15, str. 21-30.

<i>Šimićeva ljekaruša</i> ³⁰	18. st. / 19. st.	Sveučilišna knjižnica Zagreb
<i>Ljekaruša Ivana Medića</i>	19. st.	Arhiv Hrvatske (Zagreb)
<i>Đakovačka ljekaruša</i> ³¹	19. st.	Arhiv HAZU
<i>Različite likarie</i> ³²	1842.	Zemaljski muzej Sarajevo

Među prvima koji su se bavili proučavanjem narodnih rukopisa, samim time i *ljekaruša*, bio je hrvatski slavist **Vatroslav Jagić** (1838 – 1923). U *ljekarušama* proučava narodni jezik i književnu tradiciju, a njegova istraživanja predstavljala su izuzetan primjer za daljnja filološka istraživanja rukopisne građe. Osim toga, u djelu *Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja*³³ (1878), bavi se pitanjem narodne medicine te magijskih i religijskih rituala. Proučavajući brojne najstarije hrvatskoglagoljske predloške, Jagić je nesumnjivo ostavio dubok i nezaobilazan trag u identificiranju i objavljivanju „nepoznate“ hrvatske srednjovjekovne proze.³⁴

Počecima istraživanja *ljekaruša*, svoj obol dao je i **Ivan Milčetić** (1853 – 1921), proučavajući glagoljske *ljekaruše* u radu *Stari glagolski recepti, egzorcizmi i zapisi*³⁵ (1912 / 1913) u kojemu donosi transliteraciju i opis rukopisne *ljekaruše* iz 14. stoljeća. Kasnije je navedena *ljekaruša* prema njemu dobila ime – *Milčetićeva ljekaruša* ili *Kako se razne bolesti liječe*.³⁶ **Julije Domac** (1853 – 1962) smatra se jednim od ponajboljih hrvatskih ljekarnika i kemičara, a ujedno ga se drži i osnivačem hrvatske farmacije.³⁷ On je proučavanju *ljekaruša* pristupao s farmakološkoga aspekta, odnosno nekadašnje je recepture za pripremu lijekova sagledavao u okviru suvremene farmakologije, što je može vidjeti u njegovu sastavljanju farmakognozijskoga dijela za *Hrvatsko-slavonski ljekopis*³⁸.

³⁰ Mandić, Kaja / Tomić, Petra (2020): *Medicina bosanskohercegovačkih franjevaca od 13. do početka 20. stoljeća*, *Zdravstveni glasnik* Vol. 6, No. 1, str. 1-9.

³¹ *Ljekaruše*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>>

³² BARTULOVIĆ, Petar. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/1396>>

³³ Jagić, Vatroslav (1878): *Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja*. Starine, knj. X, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Dalje HAZU), Zagreb

³⁴ Prema: Stipčević, Vesna (2011): *Jagićeva izdanja hrvatski srednjovjekovnih književnih tekstova*, *Slovo*, Vol., No. 61, str. 10.

³⁵ Milčetić, Ivan (1912 / 1913): *Stari glagolski recepti, egzorcizmi i zapisi*, *Vjesnik Staroslavenske Akademije u Krku*

³⁶ Prema: Hercigonja, Eduard (1975): *Povijest hrvatske književnosti – Knjiga 2: Srednjovjekovna književnost*, Liber: Mladost, Zagreb, str. 139

³⁷ Prema: Inić, Suzana (2012): *Julije Domac – život i djelo*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, str. 16-37.

³⁸ *Ljekopis hrvatsko-slavonski* (1901), Drugo izdanje, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. vlada, Zagreb

Rudolf Strohal (1856 – 1936), u radu *Razni zapisi i čaranja*³⁹ (1910), proučavao je *ljekarušu* iz 15. stoljeća koja je po njemu nazvana *Strohalova ljekaruša*. Nadalje, u svojoj monografiji *Hrvatska glagoljska knjiga* (1915), u poglavlju posvećenom školovanju mladih glagoljaša, napominje kako se popovi glagoljaši ujedno smatraju i prvim liječnicima hrvatskoga naroda: „Ali nijesu popovi glagoljaši uvijek radili samo na prosvjeti hrvatskoga naroda, već su oni bili i prvi liječnici hrvatskoga naroda“.⁴⁰ Tijekom kasnijega srednjovjekovlja, popove glagoljaše nasljeđuju franjevci koji su bili vrlo prisni s narodom, odnosno uključeni u njegovu životnu svakodnevicu pa su tako s njima često dijelili i patnju koju je za sobom donosila bolest. Kao redovnici franjevci su imali određeno znanje i iskustvo kojim su mogli pomoći onima u nevolji, a i sami su nastojali i trebali živjeti vrlo skromno i kreposno, drugim riječima, onakvim načinom života koji se smatrao zdravim. Redovnički život podrazumijevao je svojevrsni „regimen“ života.⁴¹

Temama javnoga zdravlja u radu *Naše narodno zdravlje*⁴² (1913) bavio se hrvatski liječnik **Andrija Štampar** (1888 – 1958). Pokazao je interes za narodnu recepturu pripreve lijekova te je uz to pridavao veliki značaj razvoju zdravstvene kulture, osobito u ruralnim krajevima gdje je ona često bila zanemarivana.

Znanstvenici su se za sakupljanje narodnoga blaga, pritom poglavito misleći na *ljekaruše*, sve više počeli zanimati početkom 20. stoljeća nakon što je 1897. Antun Radić objavio *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*.⁴³ To je doba iznjedrilo veći broj radova koji su se bavili pitanjem *ljekaruša*. Početkom Prvoga svjetskoga rata, produkcija takvih radova značajno se smanjila. Nakon uspostave neovisnosti Republike Hrvatske, njihova produkcija ponovno naglo raste. Pod pokroviteljstvom HAZU-a objavljene su četiri knjige u kojima su opisane četiri *ljekaruše* – *Karlobaške ljekaruše iz 1603. i 1707.*, *Knjige od likarije* i *Ljekaruša fra Mirka Šestića*, a u posebnim izdanjima časopisa *Acta medico-historica adriatica* dvije knjige u kojima su opisane dvije *ljekaruše*, i to *Libar od likarij don*

³⁹ Strohal, Rudolf (1910): *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, Različiti zapisi i čaranja (Glagoljski hrvatski spomenik iz 15. vijeka)*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. 15, str. 120–160.

⁴⁰ Strohal, Rudolf (1915): *Hrvatska glagoljska knjiga*, Merkur, Zagreb, str. 28.

⁴¹ Prema: Fatović-Ferenčić, Stela / Dürriegl, Marija-Ana (2014): *Od nji vode načine se lipe, koje oči bolešljive kripe: Cvit likarije kao prva hrvatska zdravstvenoprosvjetiteljska uspješnica*, u: Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj hrvatskoj“, Osijek, 23. – 25. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 136.

⁴² Štampar, Andrija (1913): *Naše narodno zdravlje*, Liječnički vjesnik, 35, 1.

⁴³ Prema: Kujundžić, Nikola (2020): *Velika poljička ljekaruša (Bartulićeva ljekaruša)*, *Acta medico-historica Adriatica: AMHA*, Vol. 18, No. 1, str. 90.

Petra Kaštelana i Jurićeva ljekaruša.⁴⁴ Važno je za istaknuti da su u navedenim izdanjima uz transkripte/transliteracije priloženi i faksimili originala.

Doprinos suvremenoj fitoterapiji, proučavajući biljne lijekove izdvojene iz *ljekaruša*, dao je i botaničar **Fran Kušan** (1902 – 1972). On je u djelu *Ljekovito i drugo korisno bilje*⁴⁵ (1956) identificirao i klasificirao brojne ljekovite biljke koje su se koristile u raznim priručnicima tradicijske medicine.

Značajan doprinos proučavanju povijesti medicine pružio je **Mirko Dražen Grmek** (1924 – 2000), hrvatski povjesničar biomedicinskih znanosti. Istraživao je način na koji su hrvatski liječnici doprinijeli razvoju svjetske medicinske baštine.⁴⁶ U epidemiologiju uvodi pojam patocenoze tako što je razjasnio međusobnu ovisnost i uzajamnost različitih bolesti neke populacije, a uz to, bolesti koje su harale za vrijeme antike objašnjava suvremenim biomedicinskim spoznajama te se naposljetku tim spoznajama služi kako bi riješio suvremene medicinske probleme.⁴⁷

Uz navedene knjige, tema *ljekaruša* zastupljena je i u brojnim znanstvenim i stručnim radovima o kojima nešto više riječi slijedi u nastavku.

Marija-Ana Dürriegl i Stella Fatović-Ferenčić u radu *Odabrani zapisi protiv bolesti u hrvatskim glagoljskim rukopisima* (1995) napominju da „Analiza hrvatskih ljekaruša pokazuje da su one u svoj sadržaj upile tragove raznih tradicija i sustava: od stare slavenske tradicije postupaka iscjeljivanja preko hipokratizma, rimske, arapske i bizantske medicine, do srednjovjekovne osobito salernitanske nadgradnje.“⁴⁸ Iste autorice u članku iz 1999. *Marginallia miscellanea medica in Croatian Glagolitic Monuments: a Model for Interdisciplinary Investigations*⁴⁹ pristupaju analizi više glagoljskih rukopisa.

Nikola Kujundžić, Vlatka Matasić i Milan Glibota objavljuju rad *Ljekaruša fra Karla (Dragutina) Grančiča*⁵⁰ (2003) u kojemu iscrpno analiziraju recepte i sastojke od kojih su

⁴⁴ Prema: ibid., str. 91-92.

⁴⁵ Kušan, Fran (1956): *Ljekovito i drugo bilje*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb.

⁴⁶ Prema: Zović, Valentina (2014): *Mirko Dražen Grmek – otac hrvatske povijesti medicine*, *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, Vol. 6., No. 6., str. 183-184.

⁴⁷ Prema: ibid., str. 184.

⁴⁸ Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (1995): *Odabrani zapisi protiv bolesti u hrvatskim glagoljskim rukopisima*, *Liječnički vjesnik*, 117, str. 152.

⁴⁹ Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (1999): *Marginallia miscellanea medica in Croatian Glagolitic Monuments: A Model for Interdisciplinary Investigations*, DOI: 10.1484/J.VIATOR.2.300842, str. 383. – 396.

⁵⁰ Kujundžić, Nikola / Matasić, Vlatka / Glibota, Mila (2003): *Ljekaruša fra Karla (Dragutina) Grančiča*, *Farmaceutski glasnik*, 59, str. 321–345.

pripravljani, povezujući ih s onodobnim prilikama življenja. Autor *ljekaruše*, koji je inače nepoznat, navodi kako je recepte preuzimao i iz drugih *ljekaruša*.

Nikola Kujundžić, Marina Zorc, Milan Glibota i Milan Kujundžić u radu *Ljekaruša fra Jakova Bartulovića*⁵¹ (2004), sustavno prikazuju recepte i sastojke za njihovu pripremu pomoću kojih je puk u Dalmatinskoj zagori liječio ljude i razne životinje. Važno je napomenuti da u radu analizi predložka pristupilo s perspektive kontekstualizacije vremena i socioekonomskoga okruženja u okviru kojih je predložak nastao.

Nikola Kujundžić, Ante Škrobonja i Tomislava Tomić donose analizu *Plehanske ljekaruše*⁵² (2006), punim nazivom *Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom za pravit meleme i murčefe* u kojoj predstavljaju 56 recepata za liječenje bolesti ljudi, tri za liječenje domaćih životinja te jedan u kojem se tematizira domaćinstvo. Ljekovite bilje koje se upotrebljava u *ljekaruši* navedeno je hrvatskim i latinskim nazivljem.

Nikola Kujundžić, Milan Glibota i Maja Bival pišu rad na temu *Ljekaruša fra Dobroslava Božića*⁵³ (2006). Navode da se u *ljekaruši* mogu pronaći više od 300 recepata za 100-tinjak bolesti. Sam autor *ljekaruše*, koji je inače nepoznat, navodi kako je recepte preuzimao i iz drugih *ljekaruša*.

Koliko su *ljekaruše* istraživačima bile zanimljive i pogodne za razna istraživanja, svjedoči i činjenica da je gotovo je nemoguće spomenuti sve njihove istraživače zbog toga što se toj temi pristupalo iz različitih područja (povijest medicine, etnologija, antropologija, filozofija, kulturna povijest, filologija i mnoga druga) pa je samim time i korpus istraživanja iznimno opsežan. Ipak, neke su *ljekaruše* ostale u potpunosti neistražene, a neke još uvijek čekaju da ih se otkrije i objelodani.

⁵¹ Kujundžić, Nikola; Zorc, Marina; Glibota, Milan; Kujundžić, Milan (2004): *Ljekaruša fra Jakova Bartulovića*, *Farmaceutski glasnik*, 60, 541–556.

⁵² Kujundžić, Nikola / Ante Škrobonja / Tomić, Tomislava (2006): *Plehanska ljekaruša, Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom za pravit meleme i murčefe*, *Acta medico-historica Adriatica*: AMHA, Vol. 4, No. 1, str. 37–70.

⁵³ Kujundžić, Nikola; Glibota, Milan; Bival, Maja (2006): *Ljekaruša fra Dobroslava Božića iz godine 1878.*, *Farmaceutski glasnik*, 2006, 62, str. 669–701.

3. PRISTUPI LIJEČENJU KROZ POVIJEST

Književno-antropološki pristup nastoji uvažiti i proučiti suodnos književnoga teksta i kulturnoga konteksta pomoću kojega se onda nastoji (re)interpretirati i analizirati pojedina kultura.⁵⁴ Prilikom književno-antropološkoga pristupa u čitanju teksta *Ljekaruše*, bilježe se različiti motivi koji nas uvode u razne društvene prakse i reprezentacije koje njeguje određena društvena zajednica. Interpretacija, odnosno tumačenje književnoga teksta iz takve perspektive, dovodi recipijenta do shvaćanja povijesti nekoga društva, preciznije, povijesti liječenja. To se u medicinskoj praksi ogleda tako što liječnici s većim zanimanjem slušaju pacijente kada pričaju o svojim bolestima i liječenju – oni „govore o sebi samima“.⁵⁵ *Ljekaruše* su zbog svega navedenoga nesumnjivo vrlo plodan izvor za provedbu književno-antropoloških istraživanja.

U nastavku će se navesti nekoliko stavova autora iz različitih perspektiva koji su kroz povijest promišljali o temi bolesti, odnosno očuvanju zdravlja. Uzimajući u obzir navedene teze, može se donijeti zaključak o tome kako se o navedenim temama razmišljalo nekada te vrijede li takva shvaćanja i u današnjici.

Iz gledišta biblijske antropologije, pritom se osvrćući na odnos čovjeka prema zdravlju i bolesti, **Andelo Maly** podsjeća nas na biblijska učenja prema kojima je Bog liječnik *par excellence*: „u Starome zavjetu naviješta sveopće ozdravljenje (usp. Iz 35,5-6a); Isusova riječ u Novome zavjetu pokazuje kako je dovoljan posluš vjere da netko ozdravi; Isus je darovatelj života, ali u jednoj drukčijoj perspektivi; fizička briga za tijelo je važna, ali je duhovna briga još važnija (usp. 1 Tim 4,8b).“⁵⁶ Čovjek tako treba težiti za time da „iz odnosa prema Stvoritelju, prema drugom i prema stvorenom svijetu postane novo stvorenje“.

Antun Japundžić i Richard Pavlić u svojem radu *Teološko-antropološka dimenzija zdravlja* (2017) ističu da je zdravlje stvarnost koja se direktno tiče samoga čovjeka, jer ga zahvaća kao osobu u svoj složenosti njegova bića pa je tako poimanje zdravlja bitno određeno poimanjem samoga čovjeka.⁵⁷

Ferdinand Braudel u *Strukturama svakidašnjice* (1992) smatra da se čovjek, otkako se oslobodio svoje prvotne animalnosti i ovladao ostalim živim bićima, u odnosu prema njima

⁵⁴ Prema: Benčić, Živa / Fališevac, Dunja (2006): *Čovjek, prostor, vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, Disput, Zagreb, str. 9.

⁵⁵ Prema: Burke, Peter (2006): *Što je kulturalna povijest?*, Izdanja antibarbarus, Zagreb, str. 131-132.

⁵⁶ Maly, Andelo (2020): *Biblijska antropologija zdravlja i bolesti*, Bogoslovska smotra, 90, 2, str. 339-357.

⁵⁷ Prema: Japundžić, Antun / Pavlić, Richard (2017): *Teološko-antropološka dimenzija zdravlja, Kršćanski doprinosi suvremenom poimanju zdravlja*, *Diacovensia*, Vol. 25, No. 4, str. 603.

počeo primjenjivati makroparazitizam grabežljivaca, drugim riječima, čovjek koji je istodobno napadan i izmučen beskonačno sitnim organizmima, bacilima i virusima, on sam postaje njegovim plijenom.⁵⁸ Navodi da su loši životni uvjeti, ali i njima uzrokovana glad također postali uzrocima pojave raznih bolesti, što se ponajviše odnosilo na niže društvene slojeve. Spominje i primjere hrane i pića koji su imale funkciju liječenja (primjerice, navodi da je rakija vrsta lijeka kojom se može liječiti apsolutno sve).⁵⁹

Sličnosti čovjeka i sisavaca te sam proces nastanka bolesti u živim bićima proučava **Arthur Jores** u knjizi *Čovjek i njegova bolest* (1998).⁶⁰

Lavoslav Glesinger u svojoj knjizi *Povijest medicine* (1978) razmatra kvalitetu životnih uvjeta u kojima čovjek boravi te ih drži za jednim od glavnih razloga razbolijevanja.⁶¹

S druge strane, **Jacques Le Goff** u *Civilizaciji srednjovjekovnog Zapada* (1998) kao uzročnik razbolijevanja kroz povijest navodi konzumiranje loše i nekvalitetne prehrane (koju autor naziva nejestivom) te zatim nabroja i epidemije raznih visoko zaraznih bolesti.⁶² Sve navedeno, čovjeka je znatno fizički oslabilo.

U radu *Medicina i filozofija* (2015), **Barko Despot** razmatra činjenicu da je u čovjekovoj naravi još od davnih vremena težnja za ostati zdravim (kako se u narodu kaže, *zdrav čovjek ima tisuću želja, a bolestan samo jednu*), a uz to spominje egzistencijalne teme koje za sobom povlači pitanje bolesti.⁶³

Kao sukus svega navedenoga, da smo od šamanizmom nadahnute opservacije, preko grčkorinskoga boga i oca liječništva Asklepija, došli do današnje visoko digitalizirane i umrežene medicine, zaključuju **Pavle i Ivana Hegeduš**, pišući rad *Čovjek i njegovi simboli*⁶⁴ (2010).

Oduvijek je poznato bavljenje nekim oblikom liječenja, poglavito jer je bolest predstavljala dio životne svakodnevice. Isprva se liječenje provodilo empirijski te pomoću magije. Ljudi su se na temelju iskustva bavili liječenjem raznih ozljeda, poznavali su ljekovita

⁵⁸ Prema: Braudel, Ferdinand (1992): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 84.

⁵⁹ Prema: ibid., str. 255.

⁶⁰ Prema: Jores, Arthur (1998): *Čovjek i njegova bolest*, II. popravljeno izdanje, Provincijalat franjevac trećoredaca, Zagreb

⁶¹ Prema: Glesinger, Lavoslav (1978): *Povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 230.

⁶² Prema: Le Goff, Jacques (1998): *Civilizacija srednjovjekovnog zapada*, Golden Marketing, Zagreb, str. 326.

⁶³ Prema: Despot, Branko (2016): *Medicina i filozofija*, Vol., No. 525=51, str. 1-6.

⁶⁴ Prema: Hegeduš, Pavle / Hegeduš, Ivana (2010): *Čovjek i njegovi simboli*, *Medicinski vjesnik*, Vol. 42, No. 1 – 2, str. 105.

svojstva droga, sunca, vatre i vode, a već su se provodili i neki od medicinskih zahvata od kojih mnoge poznajemo i danas: trepanacija (bušenje lubanje), amputacija, kastracija, incizija apscesa (zarezivanje upaljenoga mjesta ne bi li gnoj iscurio) te carski rez.⁶⁵ Među arheološkim nalazima starima nekoliko tisuća godina, pronađeno je i razno kamenje, odnosno željezni ili instrumenti od kakvoga drugoga materija koje su preteče današnjih suvremenih medicinskih instrumenata.⁶⁶

U Babilonu su tako postojala dva tipa liječenja kojima su se tamošnji iscjelitelji služili, liječenje ljekovitim pripravcima te putem proricanja i egzorcizama. Bolesnika se liječilo tako da se proučavala jetra žrtvovanih životinja (hepatoskopija), a potom se navedena analiza potkrepljivala astrološkim predviđanjima kako bi se otkrilo o kakvoj se bolesti radi.⁶⁷

Egipćani su pak njegovali praksu mumificiranja koja je obuhvaćala uklanjanje unutarnjih organa pokojnika i njegova mozga, a potom se tijelo pralo vinom i isušivalo natronom (vrstom soli). Jetra, želudac, pluća i crijeva, pohranjivali su se u za to predviđene posude (kanope), a isušeno tijelo naposljetku se motalo u lanene povoje i premazivalo se posebnim smolama.⁶⁸ Na temelju sačuvanih zapisa na papirusu, zna se da su i stari Egipćani bolovali od sličnih bolesti kakve i danas poznajemo.⁶⁹ Prilikom liječenja, primjenjivalo se empirijsko liječenje: sirova jetra za liječenje bolesti oka, sredstva za čišćenje te svježe životinjsko meso za zaustavljanje krvarenja.⁷⁰

Antička Grčka bila je najznačajnija civilizacija koja je utabala put onome što danas smatramo zapadnom medicinskom tradicijom. Liječenje je u antičkoj Grčkoj bilo povezano s kultom boga Asklepija, a Apolon je predstavljao boga zaštitnika medicine i liječenja.⁷¹ Asklepijva važnost svjedoči tome da je u njegovu čast podignuto nekoliko hramova, a najpoznatiji od njih se nalazi u Epidauru. Brigu oko liječenja pacijenata preuzimali su njegovi svećenici koji se nazivaju Asklepijadi. Liječenje je bilo temeljeno na religijskim obredima. Arheološke iskopine hramova rezultirale su pronalaskom medicinskih instrumenata i kamenih dijelovi tijela – votiva („zavjetni darovi – dijelovi ljudskoga tijela isklesani u kamenu koji su se prinosili bogovima kao zahvala za izlječenje“).⁷²

⁶⁵ Prema: Borovečki, Ana. i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 61.

⁶⁶ Prema: *ibid.*, str. 61.

⁶⁷ Prema: *ibid.*, str. 62.

⁶⁸ Prema: *ibid.*, str. 63.

⁶⁹ Prema: *ibid.*, str. 64.

⁷⁰ Prema: *ibid.*, str. 64.

⁷¹ Prema: *ibid.*, str. 64.

⁷² *Ibid.*, str. 65.

Još od antike, brojni su se sastavljači ovakvih medicinskih priručnika nalazili pred velikim izazovom zbog toga što je stručnu medicinsku terminologiju trebalo zamijeniti izrazima koji su prihvatljivi širokome puku. O potrebi za propisivanjem zdravstveno-didaktičkih uputama govori Aristotelovo pismo Aleksandru Velikom, kao i saznanja da su se slični sadržaji naručivali i na (rano)srednjovjekovnim dvorovima.⁷³ Aristotel (384 – 322 g. pr. Kr) je svojim učenjima dao velik doprinos razvoju medicine. Njegovu interesu za medicinsko područje pogodovala je činjenica da mu je i otac bio liječnik. Osim toga, važno je za istaknuti da je Aristotel bio učitelj Aleksandra Velikoga te da je 335. g. pr. Kr. u Ateni osnovao Licej ili Peripatetučku školu u kojoj su se, između ostaloga, istraživala područja biologije, botanike, zoologije i filozofije. U područje medicine ulazi i brojnim provedenim istraživanjima anatomije i fiziologije. Prema Aristotelovu učenju srce predstavlja najvažniji organ čovjekova tijela, središte krvožilnoga sustava, ali i duše. Aristotel raspoznaje veliku venu (*arteriju pulmonalis*) i aortu. Proučavao je patologiju i terapiju, a u svome djelu *Problemata* govori o groznicama, lijekovima, svrabu, prenosivosti kuge i slično. Uz to se smatra osnivačem biologije i embriologije.

Stari su Grci još za vrijeme procvata njihove medicine izrazito pažnju pridavali higijeni, dok su Rimljani, u vrijeme ponovnog procvata grčke medicine na rimskome tlu, unaprijedili javno zdravstvo „kao niti jedan narod Staroga vijeka do tada“.⁷⁴ Arapi su također bili zaslužni za obnovu klasične medicine srednjega vijeka tako što su stvorili razne higijenske i zdravstvene uređaje. Veći je dio takvih uređaja bio uništen i nije među pukom postojala značajnija želja za njihovu obnovu, poglavito zbog toga što su interesi ljudi u to vrijeme bili usmjereni na druge ciljeve, a ne toliko na promicanje higijene. Gradnja crkava i samostana tada je predstavljala prioritet, u odnosu na malobrojna higijenska nastojanja koja su nailazila na izrazit otpor. U to je vrijeme znanost izrazito bila podređena utjecaju crkve, što se dakako odrazilo i na područje prirodnih znanosti i medicine. Kršćanstvo je povoljno utjecalo na razvoj medicine, a osobito u slučaju njege bolesnika i brige za potrebite osobe. Tako se počinju osnivati prve bolnice, skloništa za nemoćne te ostale ustanove slične namjene. Fabiola u Rimu 400-te godine podiže

⁷³ Prema: Fatović-Ferenčić, Stela / Dürrigl, Marija-Ana (2014): *Od nji vode načine se lipe, koje oči bolešljive kripe: Cvit likarije kao prva hrvatska zdravstvenoprosjetiteljska uspješnica*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj hrvatskoj“*, Osijek, 23. – 25. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 135.

⁷⁴ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 137.

prvu bolnicu.⁷⁵ Duhovni redovi na sebe počinju preuzimati brigu o bolesnicima, starima, nemoćnima, siročadi i slično. Pod okriljem redovnika počinju se osnivati i prvi hospiciji.

Kršćanstvo je za sobom istovremeno donijelo i negativne posljedice po razvoj medicine zbog toga što je crkva sveukupno zemaljsko znanje proglasila bezvrijednim, a jedina istinska vrijednost morala je počivati na vjerskim uvjerenjima koja je nudila Biblija. Medicina je za svoj cilj imala vršiti djela milosrđa, a upravo su to temelji na kojima je crkva htjela stvoriti novu medicinu.⁷⁶ Ustanovljuju se dogme, posebna se pažnja pridaje duhovnu odgoju te se počinju štovati sveci. Ulogu vodećih poznavatelja medicine starih Grka i Rimljana, primjerice Asklepijevu ulogu, u srednjemu vijeku preuzimaju kršćanski sveci. Njima se pridaju posebne čudotvorne moći i sposobnosti za liječenje raznih bolesti. Prvi takvi liječnici većinskim su dijelom bili svećenici koji su se prije svega pozivali na činjenje djela milosrđa. Među njima se izdvajaju braća Kuzma i Damjan koji se smatraju zaštitnicima liječnika i ljekarnika, a bolesti su liječili isključivo pomoću molitava.⁷⁷ Kroz povijest su prikupljane mnogobrojne legende koje svjedoče hodočašćima brojnih bolesnika na njihov grob i koji su onda od tamo odlazili čudotvorno izliječeni.⁷⁸ Nešto kasnije, ova se praksa pretvorila u kult šovanja relikvija svetaca i mučenika koji su znali poprimati i najbizarnije forme, ali koji su se kao oblik narodne medicine očuvale sve do današnjih dana.⁷⁹ Među njima se, kao najčešće štovana, ističe relikvija Svetoga Križa za koju je Sveti Ivan Zlatousti rekao sljedeće: „Znak križa može otvoriti zatvorena vrata, uništiti djelovanje otrovnih biljaka i izliječiti ugriz otrovnih životinja“.⁸⁰ Crkvene su se vlasti trudile u ljudima pod svaku cijenu zadržati neodoljivu moć vjerovanja u čudesa koja su se nerijetko suprotstavljala znanosti i zdravome razumu.

U kršćanska se učenja ubrzo uplela i poganska kultura povezana s praznovjerkama. Javlja se astrologija koja je velikim dijelom zahvatila i područje medicine. Ona se očitovala u činjenici da je čitav ljudski život, rađanje i umiranje, bolest i izlječenje uvjetovano utjecajem zvijezda.⁸¹ Uz pojam astrologije usko se veže i alkemija. Cilj je takve znanosti bio priprava kamena mudraca, pretvaranje neplemenitih kovina u plemenite te priprava eliksira pomoću kojega se

⁷⁵ Prema: *ibid.*, str. 98.

⁷⁶ Prema: *ibid.*, str. 99.

⁷⁷ Prema: *ibid.*, str. 99.

⁷⁸ Prema: *ibid.*, str. 99.

⁷⁹ Prema: *ibid.*, str. 99.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 99.

⁸¹ Prema: *ibid.*, str. 100.

može produžiti čovjekov život.⁸² Iz alkemije se pak razvila kemija koja je u razdoblju srednjega vijeka bila korištena isključivo za potrebe praznovjerja.

Ovim su područjima upravljale dvije filozofske struje, neopitagoreizam i neoplatonizam. Neopitagoreizam je nastojao pomoću brojeva stvoriti mistični simbol zbivanja u svijetu i ljudskome tijelu, a neoplatonizam je razvio vjerovanja u demone, vukodlake, anđele i druga nadnaravna bića.⁸³ Spominje se i važnost snova i sposobnosti njihova tumačenja. Navedene prakse uglavnom su mogle zavesti samo onaj dio stanovništva za kojega se smatralo da je osobito naivan.

Tumačenje snova propagiralo se kao vrlo važna praksa jer je ono „moglo“ predvidjeti čovjekovu budućnost i tako ublažiti njegu nesigurnost i pružiti mu nadu u bolje sutra. To se najviše ogleda po pitanju čovjekove žudnje za ozdravljenjem i ponovnim stjecanjem izgubljenoga zdravlja. Najveća je čovjekova želja dakle oduvijek bila – biti i ostati zdravim. Na pučkim svečanostima redovito su se mogle vidjeti sanjarice koje su svojim proročkim zrcalima i svetim pijetlovima stajali na raspolaganju ljudima viših slojeva.⁸⁴ Vrlo su popularne bile i tzv. sibilske knjige (sibile).

Uz relativno mali broj školovanih liječnika, djeluje i mnoštvo nadriliječnika (šarlatana) koji liječenje provode putem raznih čarolija, egzorcizama, amuleta te brojnih drugih neutemeljenih i besmislenih sredstava. Važnu ulogu imaju i redovnici koji se služe duhovnim metodama liječenja te se tako uzdižu svoj ugled u području medicine. Ipak, smatra se da se medicina tada nalazila u svojem najprimitivnijem stadiju jer se ništa nova nije stvorilo.⁸⁵ Sav znanstveni rad koji je iznjedrio iz toga doba, sastojao se u „prikupljanju ostataka hipokratske i galenske medicine te u kompiliranju i oponašanju djela znamenitih grčko-rimskih autora“ (Oribazije, Aetije iz Amide, Aleksandar iz Tralesa, Pavao iz EGINE...)⁸⁶

Nedugo nakon pada Zapadnoga Rimskoga Carstva 476., na tome području počinju nicati samostani u kojima se počela razvijati tzv. samostanska medicina. Njezini početci su zabilježeni u samostanu kojega je 529. podignuo sv. Benedikt Nursijski, osnivač benediktinskoga reda.⁸⁷

⁸² Prema: *ibid.*, str. 100.

⁸³ Prema: *ibid.*, str. 100.

⁸⁴ Prema: Tenšek, Tomislav Zdenko (2007): *EKKLESÍA I PÓLIS, Politika u ranokršćanskoj misli, Bogoslovska smotra*, Vol. 77, No. 2, str. 6.

⁸⁵ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 100.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 100.

⁸⁷ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 9.

Osnivačem medicine inače se smatra Kasiodor (470 – 560) koji je u benediktinskome samostanu Vivarij u Kalabriji liječio benediktince, a uz to ih je podučavao o liječenju te o uzgoju i upotrebi ljekovitoga bilja.⁸⁸ On je osnovao glasovitu prevodilačku školu u kojoj je medicinska djela grčkih autora prevodio na latinski jezik kako bi onda takva literatura bila pristupačna liječnicima koji nisu razumjeli grčki jezik.⁸⁹

Ogledajući se na uzor bratstava na Istoku, u Europi nastaju razni duhovni redovi koji se posvećuju njezi bolesnika. Za gubavce su se tako brinuli lazaristi, a zaslužni su i tzv. hospitalci (red Svetoga Ivana), templari i drugi.⁹⁰

Za razvoj hospitala, vrlo je važnu ulogu imao križarski red svetoga Ivana koji je na svojim rutama na putu prema Svetoj zemlji, u srednjemu vijeku, imao nekoliko hospitala, a među njima se osobito ističe onaj u Jeruzalemu. Hospitalci su se bavili liječenjem i brigom za bolesnike, a moglo ih se prepoznati po odjeći crne boje na kojoj se isticao bijeli križ.

Kod nas se prvi takav hospital osniva u Zadru 559. U 11. stoljeću podiže se i hospital Svetoga Marka. U posljednjoj četvrtini istoga stoljeća, 1186., templari su u svojem samostanu Svetoga Petra na Bojišću kod Nina, dok je u Zagrebu prvi hospital podignut u 13. stoljeću, a u 14. su podignuta još tri, zajedno s leprozorijem Svetoga Petra.⁹¹ Hospitali su još nastajali i u Rabu, Dubrovniku i Kotoru, a nešto kasnije moglo ih se pronaći i drugdje.

Uz hospitale su se često nalazili i vrtovi koji su potpomagali razvoju narodne (pučke) medicine. U literaturi se spominju dva tipa takvih vrtova: vrt za kontemplaciju u kojemu su redovnici moleći tražili duhovni mir te tzv. korisni vrtu kojemu su redovnici uzgajali voće i povrće te različite aromatične trave i ljekovito bilje.⁹² Jedan od takvih samostana bio je i onaj benediktinski koji je tijekom 7. stoljeća podignut u Salernu.

Ovakve se medicinske ustanove kao što su nekada bili hospitali, naravno, ne mogu usporediti s današnjim pojmom suvremene bolnice. Neki od hospitala čak nisu niti imali liječnika ili ranarnika redovnika koji se brinuo o potrebitima i bolesnima, već su oni isključivo predstavljali mjesto na kojemu su se takve osobe mogle skloniti, dobiti nešto hrane i

⁸⁸ Prema: *ibid.*, str. 10.

⁸⁹ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 103.

⁹⁰ Prema: *ibid.*, str. 143.

⁹¹ Prema: *ibid.*, str. 144.

⁹² Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*, Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 104.

najosnovniju njegu. Dakle, liječenju bolesnika gotovo se nije pridavala nikakva pažnja, a naglasak se stavljao na humanitarni, a ne medicinski karakter. Tako se na brigu za bolesne i potrebite gledalo kao na činjenje djela milosrđa i pružanje ljubavi prema bližnjemu. Jedna od čovjekovih težnji za vrijeme srednjega vijeka bila je postati blaženim, odnosno svetim pa je tako ovo bio jedan od načina na koji se čovjek mogao približiti takvoj težnji.

Za razdoblje samostanske medicine vežemo nekoliko značajnih autora, a prvi među njima je medicinski pisac, biskup Isidor iz Sevilje (560 – 636), autor enciklopedije *Origines sive etymologiae (O uzrocima)* u kojoj obrađuje do tada poznato medicinsko znanje.⁹³ Zasiurno je najpoznatija autorica toga razdoblja bila sveta Hildegarda iz Biringena (1098 – 1178) čija su djela popularna i danas pa čak i kod nas, a posebno se ističe njezino djelo *Physica (Priroda)*, kompilacija medicinskoga znanja, vjerskih naputaka i promišljanja.⁹⁴

Uz samostane su pokraj hospitala kasnije bile otvarane i ljekarne, a u samostanskim se vrtovima uzgajalo ljekovito bilje od kojega su se potom priređivali razni ljekoviti pripravci. Prve europske ljekarne nastale su u arapskoj Španjolskoj, zatim u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj i Engleskoj. Zanimljivo je za spomenuti da u Hrvatskoj i dalje u sklopu dubrovačkoga franjevačkoga samostana djeluje ljekarna Male braće koja je osnovana 1317. te po svojoj starosti slovi za treću ljekarnu u Europi.⁹⁵

Lijekovi koje se moglo naći u najranije osnovanim apotekama bili su oni iz arapske medicine, ali su se ondje mogli naći i neki drugi koji su nastali mnogo ranije. U pozadini prepisivanja svakoga lijeka nalazila se izrazita liječnikova praznovjernost, no unatoč tome, prepisivanje takve terapije uspjelo se u praksi zadržati još stoljećima. Bili su to kojekakvi „čudotvorni“ lijekovi poput zmajevе krvi, jelenjega roga, ljudske mumije, lastavičine mokraće te drugi manje ili više ogavni životinjski produkti kojima se zapravo ne može pripisati nikakvo djelovanje.⁹⁶ Od lijekova mineralnoga podrijetla najčešće se upotrebljavalo drago kamenje, i to u formi amuleta ili razmrvljeno kao prah za unutarnju upotrebu.⁹⁷ Uz to su se upotrebljavali i razni eliksiri života i zlatne tinkture. Takvi su lijekovi, nadasve, bili vrlo skupi.

⁹³ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 184.

⁹⁴ Prema: *ibid.*, str. 185.

⁹⁵ Prema: *ibid.*, str. 184.

⁹⁶ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*, Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 134. – 135.

⁹⁷ Prema: *ibid.*, str. 135.

Razne bolesti koje su harale u srednjemu vijeku rezultirale su otvaranjem brojnih bolnica u kojima su zaraženi mogli dobiti prikladnu zdravstvenu skrb. Prve su bolnice osnovane u Rimu (oko 400-te godine) te u Carigradu (oko 600-te godine). Uskoro niču i bolnice diljem Europe, u Italiji, Španjolskoj i Francuskoj. Neke od najznačajnijih bolnica su sljedeće: glasovita pariška bolnica Hôtel-Dieu (641), bolnica San spirito u Rimu (718), bolnica i nahodište u Milanu (777) te bolnica Svetog Vaclava u Pragu (928).⁹⁸ Najveći broj bolnica podignut je tijekom križarskih ratova, osobito leprozorija.

Lavoslav Glesinger ističe kako su srednjovjekovni gradovi najčešće nisu bili veliki, već naprotiv, maleni i skućeni (izuzetak predstavljaju oni gradovi u kojima je obitavalo više od 100 000 stanovnika poput Rima, Venecije, Firence, Barcelone, Pariza i drugih).⁹⁹

Uvjeti življenja bili su izrazito nehigijenski. Stanovi su bili mračni i nisu se prozračivali. Smeće se kroz prozore bacalo na ulicu, a isto se postupalo i s pražnjenjem noćnih posuda različitoga nečistoga sadržaja. Ulice su također bile prljave i na njima se mogla pronaći i pokoja strvina. Sve je bilo prepuno neočišćena blata koje je na nekim dijelovima ulica sezalo sve do koljena. Građani su se vodom opskrbljivali putem bunara ili se pak uzimala ona iz rijeka i potoka koja je u mjesta bila dovođena pomoću drvenih ili olovnih cijevi.

Postojala su i javna kupališta, koja su bila vrlo dobro posjećena, no naravno, nisu suviše higijenski izgledala. Primjerice, u Parizu se tijekom 12. stoljeća nalazilo više desetaka takvih kupališta. Kada su osobe dolazile na kupališta, morale su biti na tašte i nikako neposredno prije kupanja nije smjela imati spolne odnose. Žene i muškarci kupali su se zajedno, no u tome slučaju, kada su bile u prisnom kontaktu s osobom suprotnoga spola, nakon toga, morali su tri dana postiti. Kupalištima su također pristup imali i oni zaraženi visoko zaraznim bolestima kao što je primjerice u to doba bila guba pa je samim time i mogućnost zaraze bila izrazito velika. Smatralo se da vruća kupelj omekšava kožu te se tako na njoj otvaraju pore kroz koje prodire zrak, a samim time i uzročnici raznih bolesti.¹⁰⁰ Kupači su ondje jeli i pili, glasno pjevali uz popratnu glazbu, prostitutke su zabavljale kupače, a neki su od njih i orgijali.¹⁰¹ Navedeni opisi javnih kupališta tako nas navode na mišljenje da su ona uvelike nalikovala javnim kućama.

⁹⁸ Prema: *ibid.*, str. 143.

⁹⁹ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 137.

¹⁰⁰ Prema: Socha, Piotr / Utnik-Strugata, Monika (2022): *Higijena: živopisna povijest čistoće i nečistoće*, Školska knjiga, Zagreb str. 74-75.

¹⁰¹ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 138.

Takva su kupališta nakon što su otvorena, ubrzo bila i zatvarana zbog intervencija crkvenih vlasti i suzbijanja nemoralna.

Nakon 12. stoljeća, sve se više pažnje počinje pridavati promicanju higijenskih navika. Iako, provođenje higijene bilo je podložno društvenome položaju pojedinca. Najstariji poznati sanitarni propisi datiraju u 1104. (Augsburg), a odnose se na prodaju živućih namirnica, čistoću na ulicama te na gradnju kuća.¹⁰² Kasnije takvi propisi nastaju i u Italiji te se njima zabranjuje onečišćenje zraka kojekakvim truležom, osobito strvinama i ljudskim leševima, bacanje smeća na ulicu, patvorenje živućih namirnica (uglavnom mesa i ribe), prodaju otrova i ljubavnih napitaka, onečišćavanje rijeka i slično.¹⁰³ Vlasti javnim kućama dodjeljuju vođenje brige pri organizaciji odvoza smeća te gradnju vodovoda. Gradski liječnici brinuli su se za provođenje higijenskih propisa u praksi, ali to im nije toliko uspijevalo zbog toga što takva pravila uglavnom nisu bila prihvaćena i ustaljena među građanstvom.¹⁰⁴

Sanitarni propisi uglavnom su bili pisani s ciljem uništavanja mijazma (kužnoga isparavanja zraka)¹⁰⁵ koji se smatrao uzročnikom epidemijskih bolesti. Smatralo se da su djelovanju mijazma najviše izloženi pretili ljudi, pijanci, razvratnici te, između ostaloga, već navedene vruće kupelji.¹⁰⁶ Zbog toga što se dugi niz godina nije mogao pronaći urok infekcije koja je njime izazvana, borbe protiv epidemija već su u samome početku bile osuđene na neuspjeh. Nesumnjivo je da su zarazne bolesti, u većoj ili manjoj mjeri, oblikovale stvarnost srednjovjekovnoga čovjeka.¹⁰⁷

Jedna od najvećih zabilježenih epidemija bila je epidemija kuge koja je buknila u 6. stoljeću. Epidemija je 531. započela u Carigradu, gdje je donesena iz Azije a potom se proširila diljem Bizantskoga carstva i cijele Europe. Naziva se još i *Justinijanova kuga* (zbog toga što je nastala za vrijeme vladavine cara Justinijana I.) ili *Prokopijeva kuga* (prema Bellizarovu tajniku Prokopiju koji je najbolje opisao ovu epidemiju). Epidemija kuge je, s kratkim prekidima, trajala ukupno 50 godina, sve do 580., a sobom je ostavila veliki broj žrtava. Prokopije je još detaljnije određuje kao bubonsku kugu¹⁰⁸. Tako su po prvi put opisani kužni *buboni*, uz ostale

¹⁰² Prema: *ibid.*, str. 138.

¹⁰³ Prema: *ibid.*, str. 138.

¹⁰⁴ Prema: *ibid.*, str. 138.

¹⁰⁵ Prema: Socha, Piotr / Utnik-Strugata, Monika (2022): *Higijena: živopisna povijest čistoće i nečistoće*, Školska knjiga, Zagreb, str. 74.

¹⁰⁶ Prema: *ibid.*, str. 74.

¹⁰⁷ Prema: Ravančić, Gordan (2007): *Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća*, *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 26, No. 33, str. 195.

¹⁰⁸ „**bubon** (grč. βουβών: prepone), oteklina limfnoga čvora u tijeku spolne bolesti, obično u preponi, kuga se može očitovati upalom većeg broja limfnih čvorova na bedru ili u pazuhu (bubonska kuga)“ (bubon. *Hrvatska*

simptome i komplikacije, a također se navodi i činjenica da je ova epidemija bila prenesena lađama.¹⁰⁹ Ova se kuga, dakako, proširila i na naše krajeve pa je tako najviše zahvatila područja dalmatinskih gradova, među kojima je osobito stradao Zadar.

U 14. stoljeću ponovno se javlja velika epidemija za koji mnogi govore da je bila najstrašnija epidemija svih vremena, nazvana još i *crnom smrću*. Ona se 1346. javila u Mongoliji i sjevernoj Kini odakle se proširila diljem Azije, Europe i sjeverne Afrike.¹¹⁰ Za sobom nije ostavljala ništa osim velike pustoši i smrti. Neki od gradova su tako posve nestali, zavladao je sveopća glad, među građanstvo se uvukao strah, a značajno je porasla i stopa kriminaliteta. Epidemija je u Europu došla 1347. i najprije se pojavila u Italiji. Kuga je osim u Italiji, velikom žestinom poharala i druge susjedne zemlje. Što se tiče hrvatskih gradova, to su bili Split, Zadar i Dubrovnik. Nešto više o opisima haranja kuge u Splitu možemo iščitati iz opisa jednoga dubrovačkoga kroničara, splitskoga nadbiskupa Marina Cutheisa iz kojega, između ostaloga, saznajemo da je epidemija počela na sam Božić 1348.¹¹¹

Iz ovoga citata može se saznati da je tijekom srednjega vijeka prisutno mišljenje kako je za bilo koju vrstu bolesti koja je došla na ovaj svijet kriv isključivo čovjek, odnosno njegovi grijesi pa se tako bolest smatra kaznom za njihovo počinjenje: „O žalosti strašne! Tko bi mogao da ili duhom ili jezikom opiše one strašne, očajne i nesretne dane, koji su zatekli užasnom pošasti čovječanstvo, zbog njegovih bezbrojnih i različitih grijeha, što ih je ono skrivilo Bogu.“¹¹²

Nadalje, F. Šišić objašnjava koji su simptomi ove bolesti te kako je izgledao čovjek nakon što bi ga ova nemila bolest zahvatila: „Najprije bi čovjek oslabio, a onda mu se pojavio negdje na tijelu nekaki znak sličan žiru i crveni prišt uz pratnju žestoke groznice. Takav čovjek nije imao više nade, da će još dulje živjeti, već se zato odmah ispovjedio svećeniku, preporučio Bogu dušu i napravio oporuku, te je trećega ili četvrtoga dana umro. Ostali zdravi ljudi, gledajući tako nemilu smrt za kratko vrijeme, uhvaćeni su od velikoga straha, tako da su bili kao ljudi izvan sebe, bojeći se, da će i njih stići ista sudbina i da se primiče konac svijeta.“¹¹³

enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 30.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bubon>

¹⁰⁹ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 139.

¹¹⁰ Prema: Ravančić, Gordan (2007): *Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća*, *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 26, No. 33, str. 200.

¹¹¹ *Ibid.*, str. 140.

¹¹² Šišić, Ferdo (1931): *Kuga u Splitu 1348.*, *Liječnički vjesnik: Glasilo hrvatskoga liječničkoga zbora*, br. 4, str. 399.

¹¹³ *Ibid.*, str. 400.

Ovakvih, ali i sličnih opisa može se još podosta naći, što svakako ide u prilog činjenici da su ovakve epidemije ostavljale neizbrisive posljedice na cjelokupno čovječanstvo.¹¹⁴ Primjerice, Boccaccio se u svome *Decameronu* inspirirao opisima kuge kako bi stvorio okvir za izgradnju unutrašnje strukture svoje zbirke:

„Dakle, da bih bar djelomice popravio grijeh Fortune koja tamo gdje je snaga slabija, kao što vidimo u nježnih žena, škrtija bješe svojom potporom kanim kao pomoć i utočište onima koje ljube (jer je drugima dovoljna igla, vretena i motovilo) ispričovijedati stotinu novela, priča, parabola i pripovijesti, nazvali ih kako komu drago, što ih je u deset dana ispričovijedala čestita družba od sedam gospa i tri mladića koja su se okupila u doba minule kuge i pomora...“¹¹⁵

S obzirom na to da tada još nije pronađen lijek kojim bi se pokušala suzbiti kuga, liječnici su bili potpuno nemoćni. Stoga se čovječanstvo se više počelo utjecati Bogu i štovati svece, a posebno svetoga Roka u čiju bi se čast pripremala procesije i prinosili zavjetni darovi.¹¹⁶ S vremenom ljudi su počeli tragati za novim metodama zaštite od zaraznih bolesti pa su se tako počele uvoditi mjere izolacije. Nakon što su takve karantene bile uvedene u Milanu, Reggiju i Veneciji, 1377. prva je takva karantena uvedena u Dubrovniku.¹¹⁷ Veliko je vijeće ondje na sjednici 27. srpnja 1377. donijelo odluku da ni domaći stanovnici, kao i stranci, ne smiju stupiti na dubrovačko tlo ako dolaze iz krajeva na kojima je buktala zaraza te ako prethodno nisu proveli barem mjesec dana na mjestima poput Mrkana, Bobara ili Cavtata, a tko god da ih je ondje posjetio, morao bi zajedno s njima također provesti mjesec dana u izolaciji.¹¹⁸ Za nepoštivanje ovih pravila bile su propisane vrlo stroge kazne. U međuvremenu se uvidjelo da propisani rok izolacije od mjesec dana nije bio dovoljan za potencijalno suzbijanje zaraze te se on proširio na rok od četrdeset dana.¹¹⁹ Dubrovnik je tako postao prvi grad na hrvatskome tlu koji je uveo obveznu karantenu te je tako postao uzorom za suzbijanje epidemijskih bolesti. Uvođenje karantene u Dubrovniku smatra se „najvećim praktičnim uspjehom medicine u srednjemu vijeku“.¹²⁰ Za njim su isto činili i mnogi drugi lučki gradovi, a upravo je mjera

¹¹⁴ Prema: Ravančić, Gordan (2007): *Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća*, *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 26, No. 33, str. 207.

¹¹⁵ Boccaccio, Giovanni (2004): *Decameron*, prvi dio, Globus media d. o. o., Zagreb, str. 8.

¹¹⁶ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 141.

¹¹⁷ Ibid., str. 141.

¹¹⁸ Ibid., str. 141.

¹¹⁹ Karantena od tal. *quaranta* što označava broj četrdeset

¹²⁰ Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 142.

karantene tako postala jednom od najvažnijih mjera za suzbijanje zaraznih bolesti. Sveukupan broj stradalih u svijetu od epidemije *crne smrti*, iznosio je 43 milijuna ljudi, od čega 25 milijuna u Europi.

Uvođenje karantene zasigurno je utjecalo i na ostale zarazne bolesti koje su se javile kasnije pa se tako smanjivao broj oboljelih. Ipak, nije samo kuga bila jedina epidemijaska bolest koja je harala za vrijeme srednjega vijeka, no o drugim se epidemijama iz toga vremena ne zna mnogo. Među onima koje su nam znane, izdvajaju se sljedeće: epidemija boginja, dizenterije i influence. Pisci koji su u to doba u svojim djelima opisivali različite zarazne bolesti, svaku su od njih nazivali *pestilentia* – kuga.¹²¹

U nastavku će se navesti i objasniti još neke od važnijih epidemija zaraznih bolesti koje su obilježile razdoblje srednjega vijeka. To su: epidemije lepre (gube), *Ignis sacer* / *Ignis Sancti Antonii* (ergotizam), skorbut te likantropija. Razumijevanje nastanka i liječenja ovih epidemijskih bolesti, uvelike je doprinijelo daljnjem razvoju medicinskih znanosti te samim time i unaprjeđivanju kvalitete pravodobnoga i prikladnoga liječenja.

Jedna osobito poznata zarazna bolest o kojoj se obilno izvještavalo bila je i lepra (guba). Ona je također bila jedna od najraširenijih bolesti srednjega vijeka, a harala je od 11. do 14. stoljeća. Ono što je bilo sigurno je to da znalo da je bolest neizlječiva i prelazna. To je kožna bolest uzrokovana bakterijom *Mycobacterium leprae* koja najviše zahvaća kožu, periferne živce, te sluznicu gornjeg dijela respiratornog trakta i usne šupljine, a koja je uprkos današnjoj učinkovitoj terapiji u nekim zemljama svijeta predstavlja javnozdravstveni problem.¹²² Oboljelima od gube, isprva je bilo dopušteno prostriti na ulici jer se smatralo da im to prividno olakšava životnu situaciju, a kasnije su se sve većim širenjem zaraze, bili primorani izolirati od ostatka nezaraženoga građanstva. Gubavci su bili izrazito etiketirani u društvu zbog toga što su morali nositi posebna odijela tako da bi ih svatko iz daljine mogao prepoznati, a posjedovali su i duge štapove za hvatanje predmeta kojima su se služili pri kupovini kako sve ono što dotaknu ne bi bilo kontaminirano.¹²³ Morali su se strogo distancirati od zdravih ljudi, također i od svojih obitelji. Neki od zaraženih su čak izgubili i svoja osnovna građanska prava pa se tako nisu smjeli niti ženiti. Boravili su u posebno priređenim skloništim – leprozorijima. U Francuskoj je tijekom 13. stoljeća napravljeno više od 2000 takvih ustanova, čemu svjedoči velika

¹²¹ Prema: *ibid.*, str. 142.

¹²² Bakija-Konsuo, Ana / Mulić, Rosanda (2011): *Lepra – danas zaboravljena u Hrvatskoj*, *Acta medica Croatica* Vol. 65, No. 3, str. 252.

¹²³ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 142.

raširenost ove bolesti. Bolest se najviše širila tijekom križarskih ratova, a krajem 14. stoljeća polako jenjava. Zanimljivo je za spomenuti da slikari srednjega vijeka na svojim umjetničkim djelima često prikazuju upravo gubavce.

Ignis sacer / Ignis Sancti Antonii, poznata još i pod nazivom *Sveta vatra* ili *Vatra svetog Antuna* (danas poznata pod nazivom ergotizam), javila se 945. Odnosila se na kronično trovanje raženom glavicom, nametnikom koji se inače nalazi na raži i drugim žitaricama, a koje dovodi do odumiranja i otpadanja prstiju pa čak i čitavih udova.¹²⁴ Pod pojmom ergot podrazumijeva se sklerocij (očvršćeni micelij gljiva, tj. oblik koji omogućava preživljavanje zime) gljivice *Claviceps purpurea* koja se nalazi kao parazit na raži, pšenici, ječmu i drugim žitaricama, ali napada i divlje trave.¹²⁵ Karakteristični simptomi ove bolesti su nepodnošljivi bolovi, povraćanje i proljev koji za posljedicu imaju neminovnu smrt. Bolest je nakon 13. stoljeća postupno postajala sve rjeđa.

Među zarazne bolesti srednjega vijeka ubrajamo i skorbut (avitaminozu) koji je harao za vrijeme križarskih ratova. Uz pojavu ove bolesti vežemo i pronalazak vitamina C (askorbatna kiselina), odnosno 30-ih godina prošloga stoljeća utvrdilo se da njegov nedostatak u čovjekovu organizmu dovodi upravo do ove bolesti. Haworth i Szent-Györgyi su tako za navedeno otkriće 1937. dobili Nobelovu nagradu.

Uz do sad navedene epidemijske bolesti, značajan su karakter u razdoblju srednjega vijeka poprimile i one psihičkoga karaktera. Osim već otprije poznata flagelantizma (masovna bičevanja), postojali su i mnogi drugi oblici kolektivne hysterije (epidemija plesanja, dječja križarska vojna¹²⁶...). Među njima se posebno izdvaja epidemija takozvane likantropije koja je označavala vjerovanje u vukodlake. Moć vjerovanja u vukodlake bila je toliko jaka da su ljudi počeli umišljati da su se u njih i pretvorili, grabili su djecu i proždimali ih. Takva i slična praznovjerja u srednjem su , uz ostale epidemije, glad i ratove, doveli do pojava masovnih psihoza koje su još više zamračile ionako već mračan srednji vijek.¹²⁷

¹²⁴ Prema: ibid, str. 143.

¹²⁵ Drummond, Jack Cecil (1938): *Historical Studies of English Diet and Nutrition*, Lecture I., *Journal of the Royal Society of Arts*, 86, London, str. 194.-195.

¹²⁶ „Za trajanja većih križarskih ratova odigrao se i tzv. Dječji križarski rat (1212), kada su vjerski zaneseni francuski i njemački dječaci pošli oslobađati Kristov grob; neki od njih stigli su u Marseille, gdje su ih trgovci robljem namamili na brodove i zatim u Egiptu prodali, a ostali su stradali putem od gladi i studeni.“ (križarski ratovi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.9.2024. (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/krizarski-ratovi>))

¹²⁷ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 143.

Braudel uz navedene spominje i još neke zarazne bolesti koje su poprimile pandemijske razmjere, a to su: purpurna groznica ili pjegavi tifus (1922), *ladendo* (1427), azijska gripa (1956 – 1958), *engleska znojna groznica* (1486 – 1551), malarija (1921 – 1923), tuberkuloza (tuberkulozni meningitis 1560; plućna tuberkuloza 1574; crijevna tuberkuloza 1643), kolera (1871) i sifilis (1492).¹²⁸

Sve navedeno navodi nas do zaključka kako je razdoblje srednjega vijeka bilo izrazito burno i obilježeno lošom zdravstvenom slikom tadašnjega života ljudi. Znajući da oko njega neprestano vrebala zaraza kojoj je gotovo pa nemoguće uzmaći, psihofizičko stanje srednjovjekovnoga čovjeka bilo je narušeno i oslabljeno, što je posljedično dovelo do masovne zaludenosti bolešću.

¹²⁸ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 73-77.

4. SCHOLA MEDICA SALERNITANA

Salernska medicinska škola¹²⁹ osnovana je u talijanskome gradu Salernu koji se nalazi južno od Napulja te se smatra prvom europskom medicinskom školom, a ujedno i najvećim zapadnim medicinskim središtem u razdoblju srednjega vijeka te pretečom današnjih medicinskih fakulteta.¹³⁰ Taj je dio Italije u vrijeme antike potpadao pod *Magna Graeciu* (Veliku Grčku), točnije, to je područje južnoga dijela Italije koje se zajedno sa Sicilijom nalazilo u sastavu grčkih kolonija. Oduvijek se smatralo da su dodiri s grčkom kulturom i znanošću bili sinonim za sveopći moderni obrazovni i intelektualni razvoj.¹³¹

Takvi su utjecaji na tome području rezultirali općim procvatom znanosti pa tako i medicine. Osobit doprinos razvoju ove škole dao je Konstantin Afrički (1020 – 1087), benediktinac nastanjen u talijanskome samostanu Monte Cassino koji je donosi spoznaje o arapskoj medicini tako što arapska djela počinje prevoditi na latinski jezik.¹³² Preveo je gotovo cjelokupnu arapsku medicinsku literaturu na latinski jezik, a njegovi se prijevodi drže kao izrazito precizni. Zamjera mu se da je takva djela izdavao potpisujući se vlastitim imenom, no pretpostavlja se da je to učinio zbog toga da bi kršćani, koji su tada još uvijek imali predrasude protiv arapskih pisaca, lakše prihvatili njihova djela.¹³³ On je oko 1065. određeno vrijeme boravio u Salernu i tako dao doprinos procvatu salernske škole. Time je medicina stekla značajnu nadgradnju.

O saznanjima o djelovanju Salernske medicinske škole te razvoju srednjovjekovne medicine, možda najviše dugujemo Salvatoreu De Renziju, čija su opsežna istraživanja osobito cijenjena u Italiji, i njegovu djelu *Storia della Medicina in Italia*.¹³⁴ Njegovi nam zapisi govore da je medicina u razdoblju srednjega vijeka bila shvaćena izrazito ozbiljno i temeljito te da se velika pažnja posvećivala čak i najmanjim detaljima koji su omogućivali vrhunske standarde.

¹²⁹ Formalni naziv škole glasio je *Almum et Hippocraticum Medicorum Collegium*

¹³⁰ Salernska medicinska škola. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 6.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/salernska-medicinska-skola>>

¹³¹ Walsh, James: *Medieval medicine* (<https://books.google.hr>)

¹³² Konstantin Afrički. *Medicinski leksikon (1992), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 11.9.2024. <<https://medicinski.lzmk.hr/clanak/konstantin-africki>>

¹³³ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 118.

¹³⁴ Walsh, James: *Medieval medicine* (<https://books.google.hr>)

Još je od davnih vremena poznato da je u Salernu, kako govori Plinije, zbog vrlo povoljnoga geografskoga područja grada postojalo liječilište. Ondje su na liječenje dolazili brojni bolesnici, među kojima i neki pripadnici viših društvenih slojeva.¹³⁵

Ne zna se točna godina kada je škola osnovana, ali o njezinu se postojanju počelo govoriti od 9. stoljeća. Školu su osnovali ugledni salernski liječnici, a prema legendi, to su bila četiri učenjaka: bizantski kršćanin koji je govorio grčki, katolik koji je govorio latinski, musliman koji je govorio arapski i Židov koji je govorio hebrejski, što svjedoči multikulturalnome podrijetlu škole.¹³⁶ Ovu premisu pak pobija de Renzi koji govori da podrijetlo škole nije moglo biti ni arapsko ni židovsko, već autonomno i nacionalno, čemu svjedoče doktrine proučavane u Italiji koje su bile preuzete od Grka i Rimljana, koji su bili njihovi predci.¹³⁷

Prvi procvat škole započinje u 11. stoljeću kada su se Salernitanci imali prilike upoznati s učenjima arapske medicine, a do tada su poznavali jedino grčku medicinu, služeći se suviše lošim latinskim prijevodima koji su bili nastajali u samostanima.¹³⁸ Škola je bila odijeljena od crkvenih utjecaja. Osim anatomije i kirurgije u školi osobito proučavala i ginekologija, a crkva se tomu u to doba žestoko protivila.¹³⁹ U 12. stoljeću dolazi do procvata proučavanja anatomije uz koju vežemo dva značajna djela: Cophova *Anatomia porci* (utemeljena na istraživanjima svinjskih organa za koje je on smatrao da su najsličniji ljudskim organima) i Marcusova *Anatomia Mauri*.¹⁴⁰ Nikola Salernitanus također piše poznatu Salernsku zbirku antidota (*Antidotarium Salernitanum*) u kojoj se može pronaći cjelovita srednjovjekovna farmakoterapija sadržana u 150 recepata, a ujedno se smatra i jednim od najvrjednijih salernskih djela.¹⁴¹ Ovo se djelo smatra i jednim od najstarijih i najpoznatijih ljekopisa

¹³⁵ Tako je primjerice u Salerno došao Robert Normandijski kako bi izliječio fistulu na nadlaktici koja je nastala nakon ozlijede prigodom opsade Jeruzalema, a Fridrik Aragonski ondje je u 13. stoljeću liječio hemeroide. (prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 117.)

¹³⁶ Prema: Ferre, Lola (2018): *The multi-cultural origins of the Salernitan medical school: a historiographical debate*, Journal of Mediterranean Studies, ISSN: 1016-3476, vol. 27, no. 1, 1-18.

¹³⁷ Prema: De Renzi, Salvatore (1857): *Storia documentata della Scuola medica di Salerno*, Stabilimento Tipografico de Gaetano Nobile, Napoli, str. 87.

¹³⁸ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 118.

¹³⁹ Prema: Salernska medicinska škola. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 7.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/salernska-medicinska-skola>>

¹⁴⁰ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 119.

¹⁴¹ Prema: *ibid.*, str. 119.

srednjega vijeka.¹⁴² Procvat proučavanja anatomije postepeno je doveo i do proučavanja kirurgije. Salenski su kirurzi izvodili velik broj operacija: operiraju kile, mokraćne kamence, očnu mrežnicu, suženja mokraćne cijevi, a izvodili su i neke plastične operacije. Među poznatim salernskim kirurzima izdvajaju se magister Ruggiero, autor udžbenika *Chirurgia magistri Rogerii* i magister Ronaldo koji su svojim doprinosom uživali veliku popularnost u vrijeme srednjega vijeka.¹⁴³ Usporedno s kirurgijom, razvija se i ginekologija. Svakako je važno za spomenuti kako su u Salernskoj medicinskoj školi predavanja mogla samostalno održavati i žene. Tako je primjerice liječnica Trotula de Ruggiero, koja je također djelovala u školi, sastavila priručnik o vođenju porođaja *De milierum passionibus* kojim je doprinijela razvoju ginekologije i porodništva.¹⁴⁴ O njoj se ne zna mnogo, jedni smatraju da je po struci bila babica dok drugi pretpostavljaju da je bila žena Matthaëusa Plateariusa, već spomenutoga glasovita salernskoga učitelja medicine.¹⁴⁵

Među mnogobrojnim djelima koja su napisana do 13. stoljeća, nalazi se i velik broj onih namijenjenih patologiji i terapiji, monografije o mokraći, puls, groznicama..., a uz to i mnogobrojni udžbenici anatomije, kirurgije, farmacije, dijetetike te jedno okulističko djelo, *Practica oculorum* kojega je u 12. stoljeću napisao Benvenuto Graffeo.¹⁴⁶

Posebna se pažnja pridavala jednoj od najvažnijih dijagnostičkih metoda onoga vremena – pregledu mokraće. Dijagnoza se tako davala na osnovi njezina izgleda. Takva metoda se danas naziva urocistoskopija. U mokraći se proučavala boja, prozirnost, mutež i talog. Prema tome su liječnici mogli zaključiti gdje je lokalizirana određena bolest. Iz muteža ili taloga u gornjemu sloju, zaključivalo se da bolest ima svoje središte u glavi; u srednjemu sloju upućivao je na oboljenje u grudima, a u najnižemu na oboljenje u donjem dijelu tijela.¹⁴⁷

Još jedna važna dijagnostička metoda bila je ona mjerenja pulsa koju je osmislio Galen. Takva se metoda u prošlosti mnogo precjenjivala, ali stari liječnici koji su bili iskustveno

¹⁴² Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 10.

¹⁴³ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 120.

¹⁴⁴ Prema: Salernska medicinska škola. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 7.9.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/salernska-medicinska-skola>>

¹⁴⁵ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 120.

¹⁴⁶ Prema: ibid., str. 120-121.

¹⁴⁷ Prema: ibid., str. 121.

potkovani, mogli su često doći do točne dijagnoze koja bi inače bez ovakva dijagnostičkoga postupka bila nemoguća.

Godine 1240., odlukom Fridrika II. (1194 – 1250), odnosno dokumentom zvanim *Salernski edikt*, farmacija se službeno odvojila od područja medicine.¹⁴⁸ Ipak, takva odluka sve do danas nije u potpunosti ispoštovana.¹⁴⁹ Ta je odluka doprinijela procvatu Salernske medicinske škole i rezultirala pozitivnim utjecajem na razvoj zdravstva diljem Europe. U Salernsku su se medicinsku školu za buduće liječnike dolazili školovati učenici iz gotovo cijele Europe. Među poznatim liječnicima koji su potekli iz ove škole posebno se ističe obitelj Platearius. Jedan od članova njihove obitelji, Johannes Platearius mlađi, napisao je medicinski priručnik *Practica brevis* koji je obuhvaćao čitavu praktičnu medicinu. Pohađali su je liječnici s naših prostora pri čemu posebno valja spomenuti Dubrovnik i Gjurju Armena Baglivija (1668 – 1707) koji je ondje promoviran 1688. Baglivi je inače bio jedan od vodećih jatromehaničara ili jatrofizičara (smjer znanosti koji na temelju spoznaja onodobne mehanike konceptualizira ljudsko tijelo kao stroj).¹⁵⁰ Postoje i podaci o postojanju društva liječnika *Collegium Hippocraticum* koje je dobilo ime prema poznatome grčkome liječniku Hipokratu, a u nekim se izvorima Salerno spominje još i kao *Civitas Hippocratica*.¹⁵¹

Salerno je tako službeno postao prvom medicinskom školom u kojoj su polaznici mogli steći više medicinsko obrazovanje, odnosno diplomu doktora medicine. Fridrik II. omogućio je pravo dodjele diploma isključivo onim polaznicima koji su učili secirati ljudsko mrtvo tijelo.¹⁵² Cjelokupno se medicinsko obrazovanje sastojalo od osam ili devet godina studija: najprije su se zahtijevale tri godine rada na fakultetu kao priprema za studij medicine te zatim četiri godine studija nakon kojega je slijedila godina prakse pod mentorstvom liječnika te moguće čak i dodatna godina studija anatomije.¹⁵³ Neki izvori tvrde da su studenti ondje imali izravan kontakt

¹⁴⁸ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*; Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 104.

¹⁴⁹ I danas svjedočimo činjenici da će nam liječnik nakon izvršena pregleda putem recepta prepisati potrebnu terapiju i način njezina korištenja koju ćemo onda potom podići u apoteci gdje će nam farmaceut udijeliti poneki dodatni savjet.

¹⁵⁰ Prema: Buklijaš, Tatjana: *Medicina* (<https://leksikon.muzej.marindrzic.eu/medicina/?highlight=tijelo>)

¹⁵¹ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Cvit likarije*, reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima, Zbornik Kačić, Split, str. 10.

¹⁵² Hrvatski muzej medicine i farmacije: *Počeci studija medicine* (<https://hmmf.hazu.hr/pocetci-studija-medicine/>)

¹⁵³ Walsh, James: *Medieval medicine* (<https://books.google.hr>)

s pacijentima, no to se ne može sa sigurnošću tvrditi. Uobičajena dob za dobivanje diplome bila je 25 do 27 godina.¹⁵⁴ Prilikom dodjele diplome, kandidat je morao položiti prisegu.¹⁵⁵

Sva literatura koja je proizašla iz bogatoga znanja salernskih liječnika i autora, poglavito je bila namijenjena stručnjacima u području medicine, no među njima se ističe jedno djelo koje je pisano na sasvim drugačiji način, popularno jednostavnim jezikom te samim time namijenjeno svekolikom pučanstvu. Riječ je o stihovanoj zbirci *Regimen sanitatis Salernitanum*.

Djela koja su obuhvaćala zdravstvena pravila, osobito su bila poznata i koristila se u razdoblju antike. U literaturi se među takvim djelima izdvaja ono Dioklesovo iz 3. st. pr. Kr. Diokles je bio izrazito učen, poznavao je anatomiju, farmakologiju i farmakognoziju pa su ga stoga nazivali „drugim Hipokratom“.¹⁵⁶ Djelo je bilo primarno didaktičkoga karaktera te je služilo kao uputa za očuvanje zdravlja. Njegovoj važnost svjedoči i činjenica da se upotrebljavalo i u kasnome srednjemu vijeku. Pretpostavlja se da je upravo to djelo predstavljalo temelj za sastavljanje *Flos medicinae*. Literatura takve tematike često je posvećena ili sastavljena za pripadnike viših društvenih slojeva, odnosno za osobito znamenite osobe. Jedan od takvih tekstova koji potječe iz sredine 12. stoljeća bio je posvećen Tereziji, kćeri kralja Alfonsa iz Kastilje.¹⁵⁷ S druge je pak strane *Flos medicinae* napisana za normanskog vojvodu Roberta koji u Salerno dolazi 1101. kako bi izliječio ranu koju je zadobio

¹⁵⁴ Walsh, James: *Medieval medicine* (<https://books.google.hr>)

¹⁵⁵ Izvorna (antička verzija) Hipokratove prisege glasi ovako: „Kunem se Apolonom liječnikom, Asklepijem, Higijem i Panakejom svim bogovima i božicama, zovući ih za svjedoke, da ću po svim silama i savjesti držati ovu prisegu i ove obveze. Svoga ću učitelja ovoga umijeća štovati kao svoje roditelje, davat ću mu što mu u životu bude potrebno, njegovu ću djecu držati svojom braćom, a budu li htjeli učiti ovo umijeće, poučavat ću ih bez ugovora i bez plaće. Puštat ću da sudjeluju kod predavanja i obuke i u svem ostalom znanju moja djeca i djeca mojega učitelja. Učit ću i đake, koji se budu ugovorom obvezali i ovom prisegom prisegli, ali nikoga drugoga. Svoje propise odredit ću po svojim silama i znanju na korist bolesnika i štitit ću ga od svega što bi mu moglo škoditi ili nanijeti nepravdu. Nikome neću, makar me za to i molio, dat smrtonosni otrov, niti ću mu za nj dati savjet. Isto tako neću dati ženi sredstvo za pometnuće ploda. Čisto ću i pobožno živjeti i obavljati svoje umijeće. Neću operirati mokraćne kamence, nego ću to prepustiti onima koji se time bave. U koju god kuću stupim, radit ću na korist bolesnika, kloneći se hotimičnog oštećivanja, a osobito zavodnja žena i muškaraca, robova i slobodnih. Što pri svojem poslu budem saznao ili vidio, pa i inače, u saobraćaju s ljudima, koliko se ne bude smjelo javno znati, prešutjet ću i zadržat ću tajnu. Budem li održao ovu prisegu i ne budem li je prekršio, neka mi bude sretan život i uspješno umijeće, neka steknem slavu i ugled kod ljudi da u daleka vremena; prekršim li ovu prisegu i prisegnem li krivo, neka me zadesi protivno.“ (Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 231.)

¹⁵⁶ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Cvit likarije*, reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima, Zbornik Kačić, Split, str. 10-11.

¹⁵⁷ Prema: *ibid.*, str. 10-11.

od otrovne strelice.¹⁵⁸ Tartalja među tekstova istoimene tematike izdvaja i onaj Petra Musandinusa – *Pravila o zdravlju i o bolesnicima*.¹⁵⁹

Kada je 1224. osnovano sveučilište u Napulju, škola je počela sve znatnije propadati. Salernska se medicinska škola aktivno država na životu sve do 19. stoljeća kada ju je 1811. ukinuo Napoleon Bonaparte.

Uspješno djelovanje Salernske škole i širenja utjecaja arapske medicine na Zapad, i u drugim je dijelovima Europe rezultiralo interesom za proučavanje i bavljenje medicinom. Osnivale su se brojne samostanske i crkvene škole, a iz njih u 12. stoljeću niču prva sveučilišta koja i dan danas predstavljaju mjesta iznimnoga razvoja medicinske djelatnosti. Isprva su se takva sveučilišta nalazila pod pokroviteljstvom crkve i propagirala su njezina učenja, a kasnije su se postupno počela osamostaljivati od njezina utjecaja. Znanstveni temelj predstavljala je Aristotelova filozofija s kojom se Zapad upoznao pomoću arapskih prijevoda. Aristotel je tada za medicinu predstavljao jednoga od najvećih autoriteta, a pod njegovim utjecajem pisao je i dominikanac Albertus Magnus koji je priredio dva prirodoslovna djela, jedno botaničko i jedno zoološko te tako snažno utjecao na liječnike i prirodoslovce onoga vremena.¹⁶⁰

„Medicinu koja se odriče iskustva, promatranja i samostalnoga istraživanja, a koja se temelji isključivo na tradiciji i precjenjivanju autoriteta nazivamo skolastičkom medicinom. Njezine se metode sastoje u diskusijama i silogizmima, njezina teorija u spekulativnoj filozofiji, a njezin je cilj podređivanje dogmama i autoritetima.“¹⁶¹ Ovaj zadani okvir svaku je slobodnu misao kritizirao i pružao joj najveći mogući otpor. Aristotel i Galen predstavljali su glavne okosnice iz kojih se crpilo sve znanje, a arapska je medicina njihovim učenjima pružala legitimnost. Ovo se razdoblje u medicini smatra jednim od najtužnijih razdoblja, „razdoblje steriliteta“, zbog toga što nije donijelo nikakva nova učenja niti podarilo neke od velikih imena medicinske znanosti. Skolastička medicina tako predstavlja izravni nastavak djelovanja samostanske medicine.

Uz salernsku medicinsku školu diljem Europe počela su se otvarati i druga europska sveučilišta na kojima se mogao pohađati studij medicine, među kojima se izdvajaju neki od

¹⁵⁸ Prema: *ibid.*, str. 11.

¹⁵⁹ Prema: *ibid.*, str. 11.

¹⁶⁰ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 125.

¹⁶¹ *Ibid.*, str. 126.

poznatijih: u Reimsu (1145), Bologni (1158), Oxfordu (1167), Parizu (1200), Montpellieru (1220), Padovi (1222), Napulju (1224), Pragu (1348), Beču (1365) te Budimu (1389).¹⁶²

Nastava je na tim novoosnovanim sveučilištima prvotno bila isključivo teorijska, a potom se tijekom 13. i 14. stoljeća počela uvoditi i praktična obuka (od koje studenti najčešće nisu imali prevelike koristi). Broj profesora je bio mali, a niti studenata nije bilo više pa su zbog toga na nekim sveučilištima profesori držali predavanja u svojem stanu. Studenti su onda morali plaćati posebnu pristojbu za upotrebu klupa. Na nekim sveučilištima nije bilo niti klupa nego su učenici u predavaonicama sjedili na slami razbacanoj po podu. Osim predavanja, održavale su se i disputacije na kojima se javno raspravljalo o pojedinim stručnim pitanjima. Nakon završenoga studija, student je stekao titulu bakalaureata (prednaobrazba). Zatim je uslijedio stupanj licenciata (pravo vršenja prakse, održavanje predavanja i praćenje učitelja pri viziti). Naposljetku je uslijedio najviši akademski stupanj koji se nazivao magisterij. U 15. stoljeću je uveden i doktorat koji je nakon javne disputacije bio ovjenčan svečanom promocijom u crkvi. Nastavni plan i program te izbor profesora, morale su odobriti crkvene vlasti. Diplome je dodjeljivao biskup u papino ime, a promocija studenata nalikovala je na kakvu crkvenu svečanost. Studirati su mogli samo oni koji su bili pismeni pa se tako među studentima nalazio i velik broj redovnika/svećenika.

Novoosnovana sveučilišta dala su obol daljnjem naučno-literarnom stvaranju. Osim već navedenih djela koja su proizašla iz takvih naukovanja, izdvajaju se i kazuističke zbirke (*Consilia*) u kojima su opisani slučajevi iz prakse te zdravstvene/higijenske upute (*Regimina sanitatis*) koje su bile pisane za kraljeve, pape, knezove i druge ugledne ličnosti, a pisale su se za različite prigode poput putovanja, ratova, trudnoća i slično.¹⁶³ Takve su upute osobito nastajale za vrijeme križarskih ratova pa su ih tako vitezovi sa sobom nosili u daleke zemlje Istoka. Sve što se pisalo, pisalo se uglavnom za ugledno građanstvo i predstavnike feudalnih društava. Ostalima su bila namijenjena samo djela milosrđa – bolnice i skloništa. Tek se ponegdje moglo pronaći pokoje djelo pod naslovom *Medicina pauperum* u kojemu su se nalazili jeftini i jednostavni recepti za one koji nisu bili u mogućnosti priuštiti si liječničku pomoć.¹⁶⁴

¹⁶² Sertić, Marija (2023): *Razvoj sveučilišta u Europi, Povijesni pregled s analitičkim osvrtom na ekonomsku i civilnu misiju sveučilišta*, *Obnovljeni Život* Vol. 78., No. 2., str. 232.

¹⁶³ Prema: Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, str. 132.

¹⁶⁴ Prema: *ibid.*, str. 133.

5. FRA EMERIK PAVIĆ

Emerik (Mirko) Pavić rođen je 5. 1. 1716. godine u Budimu. U svome rodnome gradu pohađa i završava osnovnu školu, a s navršenih 18 godina života (1734), završava isusovačku gimnaziju te se odmah potom pridružuje franjevačkom redu Bosne Srebrene. Nedugo zatim, stječe visokoškolsku izobrazbu studirajući filozofiju u Budimu (1736. – 1739.) te teologiju u Budimu (1739. – 1742.) i Osijeku (1742. – 1743). Po završetku fakultetskoga obrazovanja stegao je zvanje profesora pa je tako u Baji predavao filozofiju (1743. – 1746.), a u Budimu teologiju (1750. – 1761.). Godine 1761. proglašen je lektorom jubilatoma te se potom okušao i na poziciji dekana (*skula vladalac*) franjevačkoga školskoga centra u Budimu, na čijoj je poziciji bio gotovo dvadeset godina.¹⁶⁵

Pavićevo danje životno i profesionalno usmjerenje potpomagale su i usmjeravale značajne ličnosti koje je susretao prilikom svojega studiranja. Među njima bismo mogli istaknuti njegova profesora filozofije i priređivača hrvatskoga lekcionara Nikolu Kesića te teološkoga i vjerskoga pisca Stjepana Vilova. Vilov ga uvodi u kulturni život budimskih Hrvata tako što mu 1746. godine prepušta uredništvo hrvatskoga kalendara, a samim time mu i pomaže izgraditi status unutar franjevačke zajednice kojoj je pripadao. Dok je još bio student teologije, Pavića je Vilov uzeo za tajnika dok je izbivao tijekom kanonskoga pohoda bugarskih franjevaca. Nekoliko godina kasnije Pavić je obavljao službu tajnika Bosne Srebrene i provincijala Petra Lipovca (1748. – 1750.). Sudjelovao je i u upravi Bosne Srebrene kao definator (1748. – 1751.), a isto tako bio je i član vodstva provincije sv. Ivana Kapistranskoga (1760. – 1764.). Uz to, obavljao je i kanonsku vizitaciju franjevaca u Bugarskoj (1762. – 1769.). Emerik Pavić umro je 15. 4. 1780. godine u rodnom Budimu.

Emerika Pavića napose pamtimo i kao vrlo plodnoga hrvatskoga pisca koji se bavio nabožnim temama, pišući brojna religiozna književna djela na latinskome i hrvatskome jeziku te prijevode s njemačkoga jezika. Njegov kulturni i književni rad bio je u skladu s kulturnim djelovanjem koje je u Budimu nastalo početkom 18. stoljeća uz franjevačke visoke škole filozofije i teologije.¹⁶⁶ Pavić je pišući nasljedovao književnu tradiciju svojih prethodnika, ali i suvremenika te tako stvarao vlastite književne ostvaraje. Temeljem toga, Ante Sekulić za

¹⁶⁵ Prema: Hoško, Emanuel Franjo (2014): *Fra Emerik Pavić*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 17.

¹⁶⁶ Prema: *ibid.*, str. 11-12.

Pavića navodi da je on „najplodniji pisac starije književnosti naših Bunjevaca i Šokaca“,¹⁶⁷ dok ga Tomo Matić naziva „neobično plodnim franjevačkim piscem“.¹⁶⁸

„Preuzeo je Mecićevo prilagođavanje biblijskih tekstova za molitvene potrebe vjernika, Filipovićevo i Papušlićevo napor oko homiletskih sadržaja, Bračuljevićevo zauzetost za promicanje pučke duhovnosti, Kopijarevićevo ostvarenja u historiografiji, Jankovićevo brigu za liturgijsku književnost, Bačićovo i Vilovodjelovanje na polju teološke kontroverzije, Kesićevo zahvat na hrvatskom lekcionaru, Lipovčevićev zanos na katehetskiju literaturu te Mecićevo, Bračuljevićevo i Vilovljevo, Kesićevo i Lipovčičeva traženja u oblikovanju hrvatskoga pravopisa.¹⁶⁹“

Pavićevo opus broj trideset i pet djela koja se prema sadržaju i namjeni mogu razvrstati ovako: prigodni govori na latinskome jeziku, teološki tezariji, katehetska djela, homiletska djela, djela s biblijskim sadržajem, nabožna pučka literatura, povijesni spisi i poema medicinskog sadržaja.¹⁷⁰

Od poznatijih djela mogli bismo izdvojiti sljedeća: *Jezgra nauka kerstjanskoga* (1754); *Ogledalo temelja vire i zakona katoličkanskoga* (1759); *Epistole i evanđelja priko godišnji nediljah i svetkovina* (1762); *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličkanski obraćenike* (1769); *Putovanje duhovno u stazice različitog bogoljubstva razdiljeno* (1769), zatim skraćena parafraza proze i stihova prve polovice Kačićeva *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* (1764), prepjevajući Kačićeve deseterce u strofama crkvenih himana, a u djelu *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga* (1768) u desetercima je opjevao rad franjevaca u Slavoniji i slavenske vladare.¹⁷¹

Pavićevo književno stvaralaštvo izašlo je izvan okvira praktičnosti katoličanske književnosti u duhu posljetridentske crkvene obnove i doseglo je domete književnoga djelovanja prosvjetiteljstva.¹⁷² On nije bio sljedbenik racionalističkog iluminizma, ali je s povjerenjem prihvatio ranojosefinistička prosvjetiteljska nastojanja, tzv. kasnog jansenizma,

¹⁶⁷ Sekulić, Jakov (1969): *Čovjek u svojoj sjeni*, Zora, Zagreb, str. 90.

¹⁶⁸ Matić, Tomo (1945): *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, HAZU, Zagreb, str. 46.

¹⁶⁹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 18-19.

¹⁷⁰ Prema: *ibid.*, str. 19.

¹⁷¹ Prema: Pavić, Emerik. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 2.3.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pavic-emerik>>

¹⁷² Prema: Pavić, Emerik (1980): *Cvit likarije*, reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima, Zbornik Kačić, Split, str. 19.

koji je kao obnovni katolicizam postao sastavnicom jozefinizma.¹⁷³ Njegovo književno djelo pripada tim dvjema epohama, ali je prvenstveno izraz osobnoga uvjerenja i nepokolebivog htjenja za što cjelovitijim kulturnim napretkom hrvatskoga življenja u Slavoniji i Podunavlju.¹⁷⁴ Pavić se ne zadovoljava samo vjerskim napretkom čitalaca nego želi uzdići narod u prosvjećenosti i općoj kulturi.¹⁷⁵ Zato piše na popularan način adaptaciju poznatoga srednjovjekovnoga medicinskoga djela *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*, uređuje *Ilirske kalendare*, prepjevava događaje iz hrvatske prošlosti, a stalo mu je i do predstavljanja vlastitoga naroda pred europskom javnošću na najjednostavniji način pa u raznometričkim latinskim stihovima prenosi *Razgovor ugodni* Andrije Kačića Miošića.¹⁷⁶

Suvremenici su cijenili njegov literarni rad, a franjevci govore da je bio poznat po svojoj doktrini, odanosti i pobožnosti ... *erat pietate et religiositate insignis* (*Liber decretorum regionum*, Arhiv franjevačkoga samostana u Brodu); čovjek s doktrinom ... *vir doctrina et pietate conspicuus Orovcsanin, Notatu quaedam digniora*; ... *vir pietate et religiositate insignis* (*Necrologium*, ad diem, Arhiv franjevačkoga samostana u Cerniku).¹⁷⁷

¹⁷³ Prema: Hoško, Emanuel Franjo (2014): *Pavićev povijesni spis „Ramus viridantis olivae“*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 14.

¹⁷⁴ Prema: *ibid.*, str. 14.

¹⁷⁵ Prema: *ibid.*, str. 14.

¹⁷⁶ Prema: *ibid.*, str. 14.

¹⁷⁷ Prema: Hoško, Emanuel Franjo (2014): *Pavićev povijesni spis „Ramus viridantis olivae“*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 14.

6. CVIT LIKARIJE – HRVATSKI PRIJEVOD *FLOS MEDICINAE*

Cvit likarije (hrvatski prijevod *Flos medicinae* ili punim nazivom *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*) medicinski je priručnik, odnosno upute za očuvanje zdravlja koji datira u 18. stoljeće, točnije u 1768. Fra Emerik Pavić ovaj je priručnik preveo s latinskoga jezika i objavio ga 1980. pod naslovom *Cvit likarije* kao „prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskome jeziku“¹⁷⁸ kojega on tada naziva *lingua Illyrica sive Dalmatica*.¹⁷⁹ Inače je latinski izvornik ovoga priručnika glasovita zbirka pravila za čuvanje zdravlja poznate Salernske medicinske škole.¹⁸⁰

Pavić svoj prijevod posvećuje Ivanu Pavijanoviću, uglednome kraljevskome i gradskome (budimskome) javnome bilježniku i stručnjaku za crkveno i civilno pravo za kojega se pretpostavlja da je Pavića potakao na pisanje ovoga prijevoda, odnosno da mu je pomogao pri njegovu objavljivanju (*perillustri ac gratiosissimo domino Ioanni Pavianovics liberae, regiae ac metropolitanae urbis Budensis, actuali ordinario notario...*).¹⁸¹

Uz navedeno, Pavić ističe i osnovnu namjeru djela: *Ut autem, non politicae solum, verum physicae quoque civium vitae prospiceres, id egisisti, ut accessione interpretationis artis valetudinis conservandae, in Illyricum, seu Dalmaticum idioma deductae, et grata animorum obsequia, et aeternae felicitatis argumenta consequeris*.¹⁸² Kako je i naznačeno, ona je dakle didaktičkoga karaktera čiji se dojam posebno pojačava Horacijevim stihovima koji predstavljaju moto knjige: *Vivere naturae si convenienter amarent / Mortales, medica nil opus esset ope*.¹⁸³

Izuzev utjecaja antičkih retoričara, utjecaj se toga razdoblja ogleda i u pozivanju na značajne autoritete iz područja medicine i prirodnih znanosti. Još je kroz povijest ovjeren ovakav način pozivanja (citiranja i/ili parafraziranja) utjecajnih grčkih i rimskih historiografa

¹⁷⁸ Prvom izvornom medicinskom knjigom, pisanom hrvatskim jezikom, inače se smatra ona Ivana Krstitelja Lalangua (1743 – 1799) naslovljena kao *Medicina ruralis iliti vračva ladanjska za potrebochu musev y szromakov horvatzkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh meszt* (1776)

¹⁷⁹ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „Self-help“ priručnik iz 18. stoljeća*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 103.

¹⁸⁰ Prema: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae /Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 5.

¹⁸¹ Prema: *ibid.*, str. 5.

¹⁸² Prema: *ibid.*, str. 29.: „Ali kako bi se, ne samo politika, veselili i stvarnom fizičkom životu građana, potreban vam je, uz dodatak umjetnikove interpretacije očuvanja zdravlja, pokrenute na Illiricum, odnosno dalmatinskomu idiomu, a ja postizem vrata svjesne podložnosti i teme vječne sreće.“

¹⁸³ Prema: *ibid.*, str. 26.

pa su takva djela sebi osiguravala veću vjerodostojnost i legitimitet.¹⁸⁴ U latinskome izvorniku pa tako i u hrvatskome prijevodu, spominju se Hipokrat (*Hippocrates*), Galen (*Galenus*), Asklepije (*Asclepius*) i Plinije (*Plinius*). Činjenici da je i sam Pavić prema njima osjećao iznimno strahopoštovanje svjedoči tome da on u prijevod unosi vlastitu intervenciju pa tako uz Plinija dodaje atribut *primudri*, a uz Hipokrata sintagmu *mudri likar*, što nije zabilježeno u latinsku izvorniku.¹⁸⁵

Zanimljivo je za spomenuti da Pavić ne prevodi naslov djela, već ga ostavlja u izvornu (latinskome) obliku – „flos”. Onodobna praksa bila je koristiti taj izraz u prijevodu cvijet/cvit za brojna slična djela iz područja raznih znanosti pa je stoga u ovome izdanju upotrijebljena baš takva konstrukcija kako bi se i u prijevodu mogao osjetiti „kolorit onoga doba”.¹⁸⁶ Kako je već i ranije napomenuto, ovo je izdanje rađeno prema primjerku *Flos medicinae* koje se čuva u knjižnici Franjevačkoga samostana u Kreševu.¹⁸⁷ Latinski izvornik, kao i hrvatski prijevod pisani su stihovima, s time da je latinski tekst pisan heksametrom, dok je hrvatski pisan rimovanim desetercem.¹⁸⁸ Zanimljivo je pritom za dodati da su latinske upute podijeljene na 101 *caput*/poglavlje što je predstavljalo odliku proznoga stvaralaštva.¹⁸⁹ I u latinsku izvorniku, kako i njegovu prijevodu, stihovi su rimovani, pa prema tome svjedoče i utjecaju narodnoga stvaralaštva. Hrvatski prijevod pisan je rimovanim desetercem koji se tada smatrao najpopularnijim južnoslavenskim narodnim stihom koji se najčešće koristio kao prijevodni metar heksimetra.¹⁹⁰ Samim time razlika je i u opsegu djela.¹⁹¹ Pavićev prijevod na hrvatski

¹⁸⁴ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „Self-help“ priručnik iz 18. stoljeća*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 107.

¹⁸⁵ Prema: *ibid.*, str. 107.

¹⁸⁶ Prema: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica – preveo fra Emerik Pavić*, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 6.

¹⁸⁷ Prema: *ibid.*, str. 6.

¹⁸⁸ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „Self-help“ priručnik iz 18. stoljeća*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 105.

¹⁸⁹ Prema: *ibid.*, str. 105.

¹⁹⁰ Prema: *ibid.*, str. 105.

¹⁹¹ „Heksametarski stih sastoji se od šest stopa od kojih svaka (osim posljednje) može imati dva ili tri sloga (spondej ili daktil) pa prema tome svaki stih u prosjeku ima 15 slogova, a deseterac je stih koji se sastoji od 10 slogova; s druge strane latinski se izvornik sastoji od 393 deseterca, odnosno od 6430 slogova“ (Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „Self-help“ priručnik iz 18. stoljeća*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 105.)

jezik sastoji se od 395 stihova, a kao izvor se poslužio latinskim izdanjem Zaharije Sylviusa koje je 1649. tiskano u Haagu.¹⁹²

Neki se autori pak pozivaju i na to da je nesumnjivo kako latinski izvornik i hrvatski prijevod ne mogu biti istoznačni zbog toga što je prvenstveno *Flos medicinae* nastala u Salernu, a *Cvit likarije* objavljen u Pešti. Dakle, navedeni gradovi nisu ni po čemu slični, a ponajviše ne klimatski. Tako primjerice Kovačić navodi da je Salerno jedan od najsunčanijih gradova Italije u kojemu prevladava klima Csa, a s druge pak strane u Budimu je prisutna klima Dfb (prema Koppenovoj razdiobi) te uz to dodaje sljedeće: „Iako su oba grada otvorena jakim vjetrovima, teško je ljetne i jesenske vjetrove, koji pušu s latarskih planina, prisposobiti ledenim sibirskim zračnim masama. Mediteranski će izvornik u hladnijoj panonskoj ravnici, već zbog drugačijega doživljavanja boja, nesumnjivo oslabjeti“.¹⁹³ Takva promjena klime nam već na prvi pogled sugerira da će za sobom povući brojne „poteškoće“, a u vidu *ljekaruše* koja se prvenstveno oslanja na fitoterapiju, njezino glavno načelo biva dovedeno u pitanje: „služi se onim biljem koje raste u tvome kraju“.¹⁹⁴ Nadalje, 18. stoljeće za sobom je donijelo prevlast racionalizma pa se tako u prijevodu ne bi trebali tragati za naznakama znanstvenosti, a osobito ne zbog toga što Pavić po struci nije niti bio liječnik ili barem samostanski ljekarnik.¹⁹⁵

Kako kaže Hoško, „*Cvit likarije* u 18. stoljeću više nije medicinsko-znanstveno nego poučno-popularno djelo koje se nije moglo natjecati sa zakonskom obvezom stjecanja formalnoga obrazovanja franjevačkih bolničara i ljekarnika u carskim obrazovnim ustanovama, proglašenom 1763.“¹⁹⁶ Osim navedenih odstupanja, u literaturi se spominje još nekoliko mogućih, kao što su primjerice novi pogled na pjesništvo, povijesni kontekst, mentalitet ljudi i slično.

Kako bi ova *Pravila* zaživjela u narodu, i prije formalnoga objavljivanja prijevoda su se koristila u fragmentima (u prvome redu kao dijelovi rukopisa, kalendara, brevijara i misala).

¹⁹² Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 11.

¹⁹³ Prema: Kovačić, Mislav (2014): *Metamorfoze Mediterana u fra Emerikovu prepjevu Flos medicinae*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 121.

¹⁹⁴ Prema: *ibid.*, str. 124.

¹⁹⁵ Prema: Tartalja, Hrvoje (1958): *Predgovor*, u: De Mediolano, Johannes: *Flos medicinae sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine: faksimil hrvatskog prijevoda u stihovima od Emerika Pavića iz 1768. godine*, Medika, Zagreb, str. 18.

¹⁹⁶ Hoško, Emanuel (2011): *Briga hrvatskih franjevaca za bolesne članove od XVII. do XIX. stoljeća*, *Acta Medico-Historica Adriatica*, Rijeka, str. 271.

Kao konkretan primjer bi se pritom mogao izdvojiti rukopis *Libellus de conservanda sanitate* koji datira u 13. stoljeće.¹⁹⁷ On se čuva u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Riječ je zapravo o prijevodu prije spomenuta pisma pisanim goticom koje je Aristotel uputio Aleksandru Velikome. Zatim dijelove *Pravila* pronalazimo i u rukopisu *Breviarum Zagrabiense* s početka 15. stoljeća.¹⁹⁸ Ovaj je rukopis također pisan goticom i čuva se u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu, ali je njegova posebnost to što je sadržaj u njemu raspoređen po mjesecima. Istražujući dalje može se navesti još takvih primjera: rukopis *Tractatus de Regimine sanitatis magistri Arnoldi prepositi Jacobi in Babenberech* iz 1317., posvećen tadašnjemu zagrebačkome biskupu bl. Augustinu Kažotiću, *Misal zagrebačke biskupije* iz 1611. (Venecija), *Obrednik* iz 1644. te naposljetku *Meszezsik i dnevnik gozpodarski* Pavla Rittera Vitezovića iz 1692. u kojemu su uz spomenuta Pravila umetnute i upute za gospodarstvo.¹⁹⁹

Nakon objavljivanja Pavićeva prijevoda *Flos medicinae*, u skoro svakoj se domaćoj literaturi mogao pronaći pokoji citat ili poglavlje iz *Pravila*. Između ostaloga, postoji i nekoliko cjelovitih izdanja koja su se mogla pronaći, kao što su primjerice u: ljekaruši *Likarije priprostite* franjevca Luke Vladimirovića (1775), *Zori dalmatinskoj* Ignjata Alojza Brlića (1846), pod nazivom *Skorup od Likarije ili Salernitanski nauci kako se zdravlje uzdržati može*, *Danici* (1874), *Hišnoj knjižici* (18. st.) te u Reljkovićeve *Kućniku*.²⁰⁰ *Pravila* su tiskana i u *Calendarium Zagrabiense* (u godištima od 1753. do 1754. te od 1804. do 1807.), a posebno cjelovito izdanje priredio je Nikola Kovačić u Budimu 1821. pod naslovom *Scholae Salernitanae praecepta conservandae valetudinis*²⁰¹ te u *Dječjoj čitanki o zdravlju* Ivane Brlić Mažuranić (1927) i *Narodnom zdravlju* Sadika Sadikovića (1928).

U samostanu Lepavina kraj Koprivnice sačuvan je rukopis koji je djelomično pisan ćirilicom, a djelomično goticom na njemačkome jeziku, a potječe iz druge polovice 18. stoljeća.²⁰² On nije stihovan, a nastao je u sklopu narodne zdravstvene djelatnosti pravoslavnih redovnika. Poduzeće *Medika* u Zagrebu 1958. izdaje cjelovito izdanje s dodanim komentarima i tumačenjima čiji je autor profesor Hrvoje Tartalja. To je izdanje ubrzo postao vrlo popularno pa je tako spomenuto u *Liječničkom vijesniku*, *Saopćenjima Plive* i sl., a na temelju toga

¹⁹⁷ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 12.

¹⁹⁸ Prema: ibid., str. 12.

¹⁹⁹ Prema: ibid., str. 12.

²⁰⁰ Prema: ibid., str. 12.

²⁰¹ Prema: ibid., str. 12.

²⁰² Prema: ibid., str. 12-13.

prijevida su održana i brojna predavanja za područja farmacije i medicine.²⁰³ Drugo, jubilarno i dopunjeno izdanje objavljeno je povodom 200-te obljetnice smrti njegova prevodioca, fra Emerika Pavića.

6. 1. Tematska podjela priručnika (struktura)

Čitajući prijevod posljednjega dopunjenoga izdanja ovoga priručnika, najprije možemo saznati ponešto o povijesno-medicinskom uvodu u kojemu su probrane neke od značajnijih rukopisnih i tiskanih ljekaruša koje su pisane hrvatskim jezikom. Zatim slijedi biografija prevodioca fra Emerika Pavića te popratna literatura uz koju se nalazi nekoliko slikovnih priloga. Vrlo važan dio ovoga prijevoda je i transkripcija koja čitateljima pomaže pri čitanju i razumijevanju teksta. Ito tako, Pavić kao prilog navodi i objašnjava neke od manje poznatih riječi te nazive pojedinih biljaka koje se u priručniku primjenjuju u svrhu alternativnih lijekova (medicine). Kako bi prijevod dospio do što većega broja recipijenata, Pavić donosi sažetke na latinskome, engleskome i njemačkome jeziku. Također, navedene su i podrubne bilješke te kazalo imena koje olakšava prohodnost samoga djela.

Prijevod je formalno podijeljen na 101 poglavlje među kojima se razabire šest sadržajnih cjelina:

1. opće upute za zdrav život,
2. konkretni primjeri (jela i pića; ljekovito i začinsko bilje),
3. kako liječiti bolesti ili bolesna stanja,
4. tipovi ljudi,
5. anatomija,
6. puštanje krvi.²⁰⁴

²⁰³ Prema: ibid., str. 13.

²⁰⁴ Prema: Tvrtković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „Self-help“ priručnik iz 18. stoljeća*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 106.

U prvome dijelu informiramo se o taksativno navedenim općim savjetima koji čovjeku mogu pomoći prevenirati i očuvati vlastito zdravlje, a zatim u drugome dijelu nailazimo na praktično oprimgjerenje istih, točnije kako možemo konkretnije postupiti u određenoj situaciji, odnosno s određenom bolešću/tegobom. Treći dio donosi nam pregled ljekovitoga bilja pomoću kojega možemo primijeniti tijekom procesa liječenja. U četvrtome dijeli saznajemo koji karakterni tipovi ljudi prema Paviću postoje pa ih on tako dijeli na sljedeće: *oni koji mlogo krvi imadu, oni koji mlogo jida u sebi imadu te vodnati i sumorni*.²⁰⁵ Na tome se antičkome humoralnome konceptu zasniva današnja psihološka teorija koja ljude prema temperamentu dijeli na sangvinike (optimizam, vedrina, bezbrižnost, druželjubivost, hirovitost), kolerike (dinamičnost, hirovitost, prodornost, agresivnost, ljubomora i ljutnja), flegmatike (smirenost, suzdržanost, pouzdanost) i melankolike (osjetljivost, ranjivost).²⁰⁶

Pristup liječenju bolesti i bolesnih stanja koju možemo pronaći u *Cvitu likarije* pa tako i u izvorniku *Flos medicinae*, uglavnom se temelji na Hipokratovim učenjima. Pojedini se pak lijekovi oslanjaju na one koje su još davnih vremena koristili značajni farmakolozi kao što su primjerice Galen i Plinije.

Hipokratova medicina teorijski se oslanja na učenja o četirima elementima grčkoga filozofa predokratoca i liječnika Empedokla – sve je građeno od četiriju elemenata: vode, vatre, zemlje i zraka.²⁰⁷ Prema Hipokratu postoje četiri vrste elemenata kojima odgovaraju četiri soka, to jest četiri najvažnija sastojka čovjekova organizma. To su: *krv, sluz te žuta i crna žuč* koji ujedno predstavljaju indikatore za razlikovanje zdravoga od bolesna čovjeka.²⁰⁸ Svaki od navedenih elemenata posjeduje svoje kvalitete: *hladno, toplo, suho i vlažno*.²⁰⁹

Četiri su vlažnosti čovičje:

Jid, sumornost, rakanje, krvistje.

Sve četiri jesu običajne

Vlastitosti imat istočajne.

²⁰⁵ Prema: *ibid.*, str. 106.

²⁰⁶ Prema: *ibid.*, str. 106.

²⁰⁷ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 68.

²⁰⁸ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 13.

²⁰⁹ Prema: *ibid.*, str. 13.

*Jid ognjevit, rakanja vodena,
Sumor zemlja, a krv je zračena.*²¹⁰

Iste takve kvalitete posjeduju i lijekovi te se ovisno o tome kakva je kvaliteta (ravnoteža) određenoga soka u organizmu, nedostatna ili povišena, propisuje prikladna terapija. O ravnoteži tjelesnih sokova ovisi čovjekovo zdravstveno stanje. Ako su krvni sokovi ispravno pomiješani (eukrazija), čovjek je zdrav, a ako je njihov omjer poremećen (diskrazija), čovjek je bolestan.²¹¹

Svakom pak soku pripada jedan od temperamenata. Sangviničnome (*kervni, kervištje*) odgovaraju elementi zrak, krvni sok, topla vlastitost i crvena boja.

<i>U krvnima imade debljine,</i>	<i>Od mložine krvi obraz gori,</i>
<i>Šaljivi su i ljube novine.</i>	<i>A i oči ona vrlo mori.</i>
<i>Jist i piti njima jeste milo,</i>	<i>Teži tilo i žila udarra,</i>
<i>Njim je draga bludnost a i smilo.</i>	<i>Zato bolu poveliku stvara.</i>
<i>Veseli su i sladko govore,</i>	<i>Žedni jesu a i zatvoreni,</i>
<i>Svaki takvi dobro učit more.</i>	<i>Sni su njima vazdare scveni.</i>
<i>Na nji srdžba lako doć ne može,</i>	<i>Sladke pljuvke i suhog jezika,</i>
<i>Mesati su i crvene kože.</i>	<i>Gorka slatka jesu nima slika.</i> ²¹²
<i>Nji podanje, smih i ljubav slidi,</i>	
<i>Slobodni su kada su na sridi.</i> ²¹³	

Flegmatični (*rakanje, ljudi vodati, vodnati*) karakteriziraju elementi vode, sluzi, hladne vlastitosti i bijele boje.

<i>Slabi jesu svi ljudi vodati,</i>	<i>Pljuvotina saviša kada je,</i>
<i>Kojano ji učini debljati.</i>	<i>Bol rebara i zatiljka daje.</i>

²¹⁰ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 111.

²¹¹ Borovečki, Aana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 69.

²¹² Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 113.

²¹³ Ibid., str. 111.

*Oni jesu osridnjega tila,
Mlitavi su, linoga hodila.
Prignuti su vazda na spavalo,
Oćućenje tupo im je malo.
Pljuvku mlogu u seb zadržaju,
A obraze baš bile imaju.²¹⁵*

Zatim melankolični (*sumor, sumornost*) vežemo uz elemente zemlje, crne žući, vlažne vlastitosti i tamne, zemljane boje.

*Ovi trpe crnu zlatenicu,
Koja muči veliku žilicu,
Zle su ćudi i govore malo,
Nji ne muči nikada spavalo.
Što namisle ono drže jako,
Bdiju mlogo i misle svakako.
Žalosni su i lica zemljana,
Bojazljivi od večer do rana.²¹⁶*

Naposlijetku se kolerični (*jid, jidovit, ognjevit*) određuje prema elementima vatre, žute žući, suhe vlastitosti i zagasite boje.²¹⁸

*Svagog žele jidljivi nadići,
Uče brzo, nagli su uvići,
Jidu mlogo i brzo narastu,*

*Bol želudca i često grozenje,
Od žilica jako oslabljenje.
Sve štogoder priko noći sanja,
Njem vodena jesu prikazanja.²¹⁴*

*Kad je vlaga saviša u tilu,
Sve štogoder uzima u jilu,
Tvrdo biva i koža potavni
I slalaboćom iste žile rani.
uzriganje, slast i pljuvka kisi,
Brižljiv, strašljiv i žalostan ti si.
Tebi često livo uho pišti,
Ili pišti, il zvonjenje tišti.²¹⁷*

*Bol desnice, gorčina jezika,
povraćanje mlogo bolesnika;
Žeđa mloga a i mlogo bdenja,*

²¹⁴ Ibid., str. 113.

²¹⁵ Ibid., str. 111-112.

²¹⁶ Ibid., str. 113.

²¹⁷ Ibid., str. 113.

²¹⁸ Prema: Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi* (uz jubilarno izdanje), u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 13.

<i>Dlaku oni imadu kosmatu.</i>	<i>U ušima počesto zvonjenje;</i>
<i>Mlogovoljni jesu i himbeni,</i>	<i>Debeo izhod o grižnja srdašca;</i>
<i>Nesporljivi, ljuti, nepravedni.</i>	<i>Pri spavanju vatrena čudašca;</i>
<i>Nacrveni, i suhi su taki,</i>	<i>Zavijanje, na jišće grozenje,</i>
<i>K tom slobodni i u struku tanki.²¹⁹</i>	<i>Tvrđost žile i tila sušenje.</i>
	<i>Sva rečena tu mložinu kažu,</i>
	<i>U poznanje jida doć pomažu.²²⁰</i>

Navedene elemente i njihove kvalitete spaja pneuma (dah, duša) čije se sjedište nalazi u srcu, odakle žilama putuje u ostale dijelove tijela, a nalazi se u zraku te disanjem ulazi u pluća pa zatim odlazi u srce i nastavlja se dalje širiti krvnim žilama.²²¹ Bez pneume ne bismo mogli živjeti jer njezino kolanje kroz čovjekovo tijelo stvara toplinu koja nas održava na životu.

Hipokrat je vjerovao u prirodu i njezina ljekovita svojstva te je smatrao da liječnik treba biti taj koji je produžena ruka prirode. Hipokrat ne pristupa liječenju bolesnoga organa nego bolesnoga čovjeka.²²² Lijekovi koji su se unatrag nekoliko stoljeća upotrebljavali za liječenje takvih bolesti i bolesnih stanja, uglavnom su bili biljnoga podrijetla. Među takvim se lijekovima posebno izdvaja *terijak*²²³ koji se smatra jednim od najvažnijih lijekova još od razdoblja antike pa sve do 20. stoljeća.

Uz to bismo mogli izdvojiti još jedan medicinski postupak – *flebotomiju*²²⁴ (puštanje krvi) koja se aktivno upotrebljavala donedavno. Ovaj se postupak liječenja ubraja među jedne

²¹⁹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 111.

²²⁰ Ibid., str. 112.

²²¹ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 68.

²²² Prema: ibid., str. 69.

²²³ „**terijak** (lat. *theriaca*), lijek protiv ugriza otrovnih životinja, sredstvo koje se, napose u srednjovjekovnoj medicini, rabilo kao univerzalni lijek protiv svih bolesti (*panacea*) te kao protuotrov i afrodisijak. Bio je sastavljen od 70-ak sastojaka pretežito životinjskoga, ali i biljnoga te mineralnoga podrijetla, a njegov sastav se držao u tajnosti (*arkanum*).“ (terijak. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 15.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/terijak>)

²²⁴ „**puštanje krvi**, zahvat kojim se iz organizma vadi manja ili veća količina krvi radi liječenja. Opće puštanje krvi provodi se zarezivanjem žile (venesekcija ili flebotomija) ili ubodom igle (venepunkcija). Obično u venu lakatnog pregiba, a lokalno puštanje krvi pomoću pijavica ili stavljanjem kupica (vantuze), na suhu ili lagano urezanu kožu. Obično se pušta 150 do 500 ml krvi. Zahvat smanjuje ukupnu količinu krvi u krvnom optoku, prolazno snižava krvni tlak te smanjuje viskoznost krvi. Primjenjuje se kod policitemije, pletore, čučne kongestije i plućnoga endema te akutnoga glaukoma.“ (puštanje krvi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 15.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pustanje-krvi>)

od najstarijih, a još se u kameno doba izvodio pomoću primitivnih alatki. Smatralo se da je čovjek obolio zbog toga što je u njega ušao „demon“ i tako ga je bilo potrebno istjerati (ispustiti) iz tijela kako bi čovjek ponovno ozdravio. Hipokrat je tako primjerice smatrao da krv treba ispustiti iz one žile koja se nalazi najbliže bolesnomu organu. U vrijeme srednjega vijeka ovaj se postupak provodio u skladu s astrološkim postavkama te se uz to morao izvoditi na točno određenu mjestu, a posebno se moralo voditi računa o tome koliko se dugo krv smije ispuštati. Sve je navedeno bilo unaprijed pomno izračunato zapisano u posebnim tablicama i/ili pučkim kalendarima. U vremenskom rasponu do renesanse, ovaj su postupak provodili brijači i kupeljari, a od tada ga provode isključivo liječnici.²²⁵ Tijekom 17. stoljeća, ovaj postupak počinje se smatrati terapijskim. Polovicom 19. stoljeća, ona se uglavnom napušta.

Ono uz što još posebno vežemo Hipokrata je i izraz *facies Hippocratica* kojim je on opisao izraz lica bolesnika koji umire: „Nos je šiljat, oči leže duboko, predio sljepoočnica je upao, uši su hladne i smežurane, uške zavinate, koža na čelu je tvrda poput pergamenta, napeta i suha, boja čitavoga lica je blijeda ili siva poput olova.“²²⁶

6. 2. Metode liječenja pušćanjem krvi i ostale

Što se tiče metoda liječenja, u prvome se redu koriste pripravci načinjeni od dostupnih biljaka iz kojih se kasnije razvijaju suvremeni farmaceutski pripravci. Neke biljke koje su se upotrebljavale u prošlim vremenima upotrebljavamo i danas, prenoseći recepte s koljena na koljeno, znajući da imaju vrlo povoljan djelotvorni učinak. Primjerice, kamilica (umirujući učinak), češnjak (regulira razinu kolesterola), brusnica (uroantiseptik – sprječava nastanak bakterija u mokraći), ricinusovo ulje (protiv zatvora) i mnogi drugi. Osim biljnih pripravaka, rabili su se i oni životinjskoga podrijetla, primjerice propolis koji je i danas na glasu kao izvrsno prirodno protuupalno sredstvo.

Postojali su i narodni kirurzi koji su često po struci bili brijači ili kovači.²²⁷ Tako su najčešće izvođeni zahvati u to vrijeme bili puštanje krvi, vađenje zuba ili namještanje kostiju. Kao dezinficijensi rabili su se kojekakve rakije ili vina, a na rane se znala stavljati i paučina ili salo raznih životinja. Zahvat puštanja krvi donosio je pacijentima brojne dobrobiti:

²²⁵ Prema: puštanje krvi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 15.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pustanje-krvi>>

²²⁶ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 69.

²²⁷ Prema: *ibid.*, str. 135.

*To pušćanje oči prosvitljuje,
A mozak ti ono utvrđuje.
Još želudac i trbu(h) popravlja,
A vrućinu u koštice stavlja.
Čisti criva i sve članke kripi,
Oćućenjima daje da su lipi.
San donosi i glas dobar daje,
Linost diže, zdravlje uzdržaje.²²⁸*

Primjerice, iz proučavane *Flos medicinae / Cvita likarije* saznajemo detaljan proces zahvata *pušćanja krvi*, odnosno kako, kada i pod kojim uvjetima se taj zahvat izvodio, što će se opisati u nastavku.

Krv se ne smije puštati prije 17-te godine života jer:

*S krvjom odlazi jačina,
A od vina opet se načinja;
A i jišće pomaže iz tija
Povratit jakost kano prija.²²⁹*

Krv je najbolje puštati u travnju, svibnju i rujnu, ali nikako prvoga dana svibnja i posljednjega dana travnja te posljednjega dana mjeseca rujna.

*Travna, svibnja, rujna miseceva
Skoro svakog od njiovog dneva
Jeste dobro žilu otvoriti
Za zdrav biti i ništ ne trpiti
Prvog svibnja i poslidnjega travnja*

²²⁸ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 113.

²²⁹ Ibid., str. 113.

A i dneva rujnoga najskrajnja

*Nije dobro nikomu pustiti...*²³⁰

Preporuča se krv ne puštati zimi kada je hladno, kada je čovjek bolestan ili ima neku upalu u tijelu te neposredno nakon jela i pića:

Vrime zimno i misto studeno,

Duga bolest, tilo upaljeno;

Oženiti posli dila svoga,

Mladog doba i vrlo staroga;

Posli pića i istoga jila,

Slab želudac i utroba gnjila;

Duga bolest i bolest velika,

*I grozenja velikoga slika.*²³¹

Kada se pušta krv, mora se paziti da se ne napravi suviše širok rez te da se žila ne siječe preduboko:

Po široko valja usicati,

A duboko ne valja puštati,

Da krv može lašnje isticati

*I dim s njome napolje izajti.*²³²

Kada se pacijentu pusti krvi, on mora paziti na zavoj kojim je omotana i zaštićena rana, zatim je poželjno što god pojesti i popiti vina, ali ne neposredno nakon te šetati. Pacijent se navedenoga mora pridržavati šest sati nakon obavljenog zahvata:

Zatim kada ti pustiš krvčicu,

Povoj pazi i istu krpicu.

²³⁰ Ibid., str. 114.

²³¹ Ibid., str. 114.

²³² Ibid., str. 115.

*Ti pod jišćem vinca prifati se,
Valja tebi zatim šetati se.
Za šest sati valja takvom bđiti,
Tilo se snom za ne uvrđiti.
Odma jisti na valja za time,
Svaka činit valjade na vrime.²³³*

Nakon puštanja krvi valja izbjegavati mlijeko, mraka i hladnoće. Nužno je odmoriti dušu i tijelo:

*Čuvati se valjade od mlika,
Vino piti kako od lika.
Mračnog zraka i studeni stvari
Ukloni se i za pokoj mari.²³⁴*

Krv se ne smije puštati kada je čovjeku oslabljen imunitet. Osobama srednjih godina se krv može puštati u većim količinama, a djeci i starijima u manjim.

*U prigodi nemoći velike,
Iz počela jesu te prilike.
Mlogo pustit možeš osridnjemu,
Al ditetu malo i starjemu.
Pramalića pušća se dvojina,
Dugo vrime samo polovina.²³⁵*

Iz desne se ruke krv smije puštati u proljeće i ljeto, a iz lijeve kada dođe jesen i kada zazimi:

²³³ Ibid., str. 114-115.

²³⁴ Ibid., str. 115.

²³⁵ Ibid., str. 115-116.

Desnu stranu lito, pramaliće;

Jesen, zima livu stranu išće.

Po puštanju tebi se usica

Glava, noge, srce, džigerica.

Pramalića lakšat srca hasni,

A ob lito džigerice prazni.²³⁶

Među izvođenim zahvatima izdvaja se i trepanacija²³⁷ lubanje (bušenje lubanjskih kostiju). Navedeni zahvat se i danas primjenjuje u neurokirurgiji kada se želi smanjiti intrakranijalni tlak (tlak u lubanjskoj šupljini). Od ostalih zahvata spominju se još i vađenje mokraćnih kamenaca, operacije očne mrežnice, namještanje kile i drugo.²³⁸ Kao dodatna terapija, prilikom liječenja se rabe razni amuleti, talismani, navezi i rani natpisi te ostale prakse poput bakanja (izricanja magičnih riječi), egzorcizama (tjeranja zlih duhova), molitava i zaklinjanja. Kroz povijest, ali i danas, zabilježeni su brojni slučajevi trovanja pripravcima koje nam narodna medicina nudi. To se najčešće događa zbog nepreciznog/pogrešnog doziranja pripravka ili korištenja pogrešnih pa čak i otrovnih biljaka. Svaki lijek koji se ne koristi na propisani način može postati otrov.

6. 3. Opća uvodna uputa za korištenje priručnika

Tko god želi biti zdrav i živjeti dugo, valja živjeti u miru i blagostanju, kloneći se svake nevolje i nemira. Isto tako, ne preporuča se dugo sjediti za stolom i odmah po objedovanju spavati. Obvezno je redovito pražnjenje mjehura kroz dan, isto tako i ispuštanje plinova:

²³⁶ Ibid., str. 116.

²³⁷ „**trepanacija** (prema srednjovj. lat. *trepanum* < grč. *τρύπανον*: svrdlo), operacija koja se izvodi posebnim instrumentom, *trepanom*, radi otvaranja neke šupljine omeđene koštanim zidovima. U ginekologiji se trepanacija izvodi bušenjem glavice mrtvoga čeda radi olakšanja porođaja, u stomatologiji za otvaranje zubnoga kanala, u oftalmologiji za uklanjanje cijele rožnice kod njezina presađivanja. U užem smislu, trepanacija je otvaranje lubanje radi rasterećenja mozga, ako je pritisnut izljevom krvi ili utisnutom kosti zbog ozljede (dekompresijska trepanacija). Trepanacija lubanje jedan je od najstarijih poznatih kirurških zahvata, primjenjivan već u neolitikumu. Da se uspješno izvodila na živom čovjeku, moglo se utvrditi po tragovima zacjeljenja lubanje nađenima u iskopinama kostura. Od znamenitih antičkih liječnika trepanaciju su spominjali Hipokrat i Aulo Kornelije Celzo.“ (trepanacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 12.8.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/trepanacija>)

²³⁸ Prema: Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb, str. 135.

Privedromu Kralju Angležkomu

Iz Salerna Skula piše svomu:

Ako želiš vazda zdravo biti

I k otomu za dugo živiti,

Od goleme brige i ljutine

Čuvati se valja do istine.

Vina valja vazda malo piti,

Za trpezom dugo ne siditi,

A po ručku ne valja spavati,

Nit u sebi vode zadržati.

Ni vitrove držat ne valjade,

Kako naša mudra skula znade.

Ova ako usktiješ činiti

Zdrav ćeš biti i dugo živiti.

Ako nemaš na ruku likara,

Koji zdrava od bolesnog stvara

Ova troja imadeš obrati:

Veselo ti valjade stajati,

Opočivat i osridnje jisti,

I tako će zdrav uvike biti.²³⁹

Ova se opća uputa priređivača pod nazivom *Od uređenja duševnog i niki opčeni likarija* može pronaći na samome početku transkribiranih tekstova priručnika. Na svojevrsan način predstavlja uvod u njegovo čitanje, ali nudi i „instant“ savjet za brigu o vlastitome zdravlju i

²³⁹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 91.

prevenciji bolesti. Moglo bi se reći da ova uputa na neki način predstavlja sukus savjeta koji se u ostatku priručnika nešto detaljnije razlažu.

6. 4. Održavanje higijene

Odmah čim se ustanemo treba započeti s dnevnom rutinom održavanja higijene. Prvo se treba umiti, zatim protegnuti, počesljati, oprati zube te tako krenuti u dan:

Kad ustaneš, vodom ruke smoči

I operi zatim obe oči,

Pak pojasak oko sebe stegni

I hodeći sve tilo protegni,

Kose češljaj i zube protari,

Mozak kripe te rečene stvari.

Umivši se valja se grijati,

Posli jišća na nogu stajati,

Ili stajat, ili prošetati,

Pokraj vode u večer stupati.²⁴⁰

Stanovništvo nije suviše brinulo o provođenju osnovnih higijenskih uvjeta pa je tako bolest harala kako na selu, tako i u gradu, a uz to, i broj liječnika bio je relativno mali što je dakako pogodovalo eskalaciji raznih oblika zaraza.²⁴¹ Neobrazovani dio stanovništva nije znao da se neke od bolesti koje su ih zadesile mogu liječiti pa se mogući smrtni ishod prihvaćao kao

²⁴⁰ Ibid., str. 91.

²⁴¹ Prema: Peričić, Šime (1980): *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb, str. 223.

Božja volja ili kazna.²⁴² Stopa smrtnosti stanovništva bila je izrazito velika, u odnosu na natalitet.²⁴³ Tadašnji prosječni životni vijek kretao se između 25 i 30 godina.²⁴⁴

Jedan od velikih problema koji zasigurno ne idu u prilog održavanju higijene je taj što srednjovjekovni gradovi najčešće imali velikih problema s odvodnjom fekalija. Velika nužda mogla se vršiti u zahodu u dvorištu ili pak u noćnu posudu, a djeca su se često olakšavala na ulicama ili u vežama jer su se bojala poljskih zahoda.²⁴⁵ Nerijetko se sadržaj noćnih posuda jednostavno kroz prozore izlijevao na ulicu, zajedno s drugim otpadom kojega su onda po ulicama raznosile razne štetočine. U nekim su gradovima postojale posebne službe koje bi određivale točan sat tijekom kojega bi ljudi mogli prazniti noćne posude.²⁴⁶

Još je jedna činjenica pogodovala lošim higijenskim uvjetima. Groblja na kojima su se pokapali mrtvi bila su prepunjena i urušavala se te se u zraku mogao osjetiti miris raspadanja ljudskoga tijela²⁴⁷. Nesnosni su se mirisi tako širili gradom i pogodovali širenju zaraze.

Kao uzrok rane smrti stanovništva ističe se i iznimno loša kvaliteta konzumirane hrane ili pak njezino nekonzumiranje zbog nestašica – za siromašno je stanovništvo jedna slaba žetva bacala stanovništvo u ponor gladi.²⁴⁸ Zanimljivo je za spomenuti podatak da su još na kosturima merovinških ratnika otkriveni ozbiljni zubni karijesi, što nas navodi na mišljenje da su se viši slojevi građanstva koji su pak mogli uživati u blagodatima raznovrsne hrane, najčešće hranili nezdravo, a samim time nisu marili niti za osnovnu higijenu.²⁴⁹

6. 5. Pravilno konzumiranje hrane u određeno doba godine

U proljeće treba smanjiti konzumaciju hrane, a u ljeto je navedeno potrebno još više postrožiti. Tijekom jeseni se ne smije jesti voće, a zimi se može jesti sve što čovjek poželi.

²⁴² Prema: Brenko, Aida (2004): *Praktičari narodne medicine*, Etnografski muzej, Zagreb, str. 120.

²⁴³ Prema: Mlinarić, Dubravka / Lazanin, Sanja (2021): *Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranom novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Slavonije, Historical contributions*, str. 14.

²⁴⁴ Prema: Mlinarić, Dubravka (2006): *Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću*, Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, str. 49.

²⁴⁵ Prema: Socha, Piotr / Utnik-Strugata, Monika (2022): *Higijena: živopisna povijest čistoće i nečistoće*, Školska knjiga, str. 99.

²⁴⁶ Prema: *ibid.*, str. 100.

²⁴⁷ Prema: *ibid.*, str. 103.

²⁴⁸ Prema: Le Goff, Jacques (1998): *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb, str. 326.

²⁴⁹ Prema: *ibid.*, str. 325-326.

*Glad ob lito suši svako tilo,
Veoma bi zato dobro bilo
Svaki masec tilo očistiti
I što hudi iz njeg izmetniti,
Pramaliće, jesen, lito, zima
Gospodarstvo od tilesah ima.
Zrak povrući ište pramaliće,
Vruće oće također i jišće.
Tad je dobro žilu otvoriti,
Kupat, šetat, čistit i znojiti.
A ob lito kad je vrućinica,
Gospodari crvena zlatica.
Vlažna, ladna ob lito jidu se,
Ritko žile tuda pušćaju se.
Pit sridnje i pokoj imati
Oće lito, ali ne kupati.²⁵⁰*

Svakoga je dana nužno u organizam nužno unositi raznovrsnu prehranu koja podrazumijeva makronutrijente (bjelančevine, ugljikohidrati i masti) i mikronutrijente (vitamini i minerali). Makronutrijenti osiguravaju energiju potrebnu za metaboličke procese svakodnevnog funkcioniranja, dok su mikronutrijenti potrebni, iako u znatno manjim količinama, nužni za normalan rast, razvoj, metabolizam i fiziološke funkcije.²⁵¹ Ipak, unos je takve prehrane na dnevnoj bazi individualan zbog toga što ovisi o značajkama svakoga pojedinca (dob, spol, životni stil, razina tjelesne aktivnosti), kulturnom kontekstu, dostupnim

²⁵⁰ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str.110.

²⁵¹ Prema: Vranešić Bender, Darija / Krstev, Sandra (2008): *Makronutrijenti i mikronutrijenti u prehrani čovjeka, Medicus*, Vol. 17 No. 1_Nutricionizam, str. 19-25.

namirnicama i prehrambenim navikama.²⁵² Važno je pritom zadovoljiti tri načela načela kako bi se prehrana mogla smatrati uravnoteženom, a to su: raznolikost, umjerenost i ravnoteža.²⁵³

6. 6. Kulturno ophođenje prilikom jela

Ne preporuča se jesti uvečer zbog toga što tada hrana u čovjekovu tijelu počinje gnjiliti, a ako se u to vrijeme ipak konzumira, onda je potrebno pripaziti na to da se konzumira u malim količinama kako ne bi remetila čovjekov san. Jestiti treba samo onda kada jako ogladnimo. Nadalje, navodi se primjer kada se takvo stanje gladi može lako prepoznati – *kad je pljuvka tanka*. Odmah po završetku jela, ne smije se spavati ili naglo i mnogo kretati. Ako se pak navedeno zanemari, a uz to još nadoda i izglednjivanje, povraćanje, smrzavica (...), može doći do zvonjave u ušima.²⁵⁴

Dvi koristi pranje ruku daje,

Kadano se od jišća ustaje:

Ruke čisti i vid pokripljuje;

*Valja zato često da se štuje.*²⁵⁵

Od 15. i 16. stoljeća pa nadalje, samo su povlašteni mogli uživati u raskoši objedovanja, a osobito je u takvim krugovima uočljiva neumjerenost u jelu i piću.²⁵⁶ Barudel navodi još neka pravila kojih su se morali pridržavati oni okupljeni za stolom: „čista odjeća, me stići napola pijan, ne piti nakon svakog zalogaja, brisati brk i usta prije svakog gutljaja, ne oblizivati prste, ne pljuvati u tanjur, niti brisati nos u stolnjak, ne iskapljivati suviše životinjski...²⁵⁷

²⁵² Prema: Cena, Hellas / Calder, Philip C. (2020): *Defining a healthy diet: Evidence for the role of contemporary dietary patterns in health and disease*, *Nutrients* 12(2), str. 334.

²⁵³ Prema: Šatalić, Zvonimir: (2018): *Prehrana osoba uključenih u sportske i sportsko-rekreacijske aktivnosti*, u: *Tjelesno vježbanje i zdravlje* (ur.: Mišigoj-Duraković, M. i sur.), Znanje d. o. o., Zagreb, 417-456.

²⁵⁴ Prema: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 108.

²⁵⁵ Ibid., str. 96.

²⁵⁶ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 210.

²⁵⁷ Prema: ibid., str. 216.

6. 7. Jela koja je potrebno izbjegavati

Svi ljudi kojima je narušeno tjelesno ili duševno zdravlje trebaju izbjegavati konzumiranje svježega voća među kojima se posebno izdvajaju jabuke, kruške i breskve, zatim mliječnih proizvoda te naposljetku mesa i to: goveđega, divljači, kozijega, zečijega i gušćjega mesa kako se njihovo zdravstveno stanje ne bi dodatno pogoršalo:

Teb kupanje, bludnost i vitrovi,

Luk, bob, papar, vino i dimovi,

Gorušica, plač, sunce, poslovi,

Jak udarac i isti prahovi,

Još k otomu isti porilukovi

I nazvani crveni lukovi.

Vidu hude sva gori rečena,

Al najviše tebi hude bdenja.²⁵⁸

6. 8. Jela koja krijepe dušu i tijelo

Bijeli kruh i masna juha te zatim konzumiranje svježih jaja i crnoga vina, pomažu okrijepiti čovjekovo tijelo i dušu:

Bio krušac i čorbica masna

Od nji kripost izhodi i hasna.

Jaja friška i vino crljeno,

Al osobito u vodi ladeno,

Kripost daju i za zdravlje služe,

Nit se posli ljudi ikom tuže.²⁵⁹

²⁵⁸ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 108.

²⁵⁹ Ibid., str. 93.

6. 9. Jela koja potiču debljanje

Bijeli kruh, osim što se preporuča za konzumaciju, istovremeno i deblja, a uz njega isto čine mladi sir, jarčeve testise, svinjsko i goveđe meso te vino, smokve i grožđice.

Krušac bio, mliko i sir mladi

A i tašac od jaraca sladi,

Svinjsko meso i mozak iz glave,

Kostni mozak vola, joli krave,

Dobro vino i jedžeci slađi,

Zrile smokve i grožđe zobati,

Čine debljat i zdravo stajati.²⁶⁰

6. 10. Ispuštanje plinova

Nije poželjno zadržavati plinove u sebi zbog toga što takvo stanje može dovesti do nesvjestice, grčeva, „zavijanja“ i vodobolje. Pavić kaže da navedeno čovjeka dovodi u „hrđavo stanje“.

Vitar kad se u čovjeku stvara,

Njem četiri on donosi kvara:

Nesvisticu, grč i zavijanje,

Vodobolju, baš hrđavo stanje.²⁶¹

6. 11. Biljke

Sjeme kopra smanjuje nadutost i potiče stvaranje apetita. Ono je dobro kao lijek protiv groznice. Slatki kopar pomaže pri liječenju želučanih problema te očima daje posebnu ljepotu. Konzumacija kupusa dovodi do zatvora, ali kada se on ukiseli i takav jede, pospješuje regulaciji

²⁶⁰ Ibid., str. 93.

²⁶¹ Ibid. str. 92.

probave. Za probavu je također dobar i nastrugani korijen slijeza. Metvica se koristi za uklanjanje glista iz čovjekovih crijeva. Ako se želi očuvati dobar vid, svakako je potrebno konzumirati rutvicu, a uz to je dobra i za mozak. Sjeme gorušice koristi se zdravlje glave i podizanje raspoloženja. Kada se želi izliječiti mamurno stanje, svakako je poželjno konzumirati cvijet ljubice. Kao jedan, moglo bi se reći univerzalni biljni lijek, koristi se i kopriva. Ona donosi kvalitetan i miran san, zaustavlja povraćanje, pomaže umiriti kašalj, smanjuje nadutost, regenerira jetru te općenito okrepljuje cijelo tijelo. Krblijka liječi akutnu bol i poboljšava rad probave. Sok botane (mirisnoga pelin) valja piti kada se želi smršaviti. Za očuvanje zdravoga vida konzumira se zlatić. Kada čovjek u uhu ima crve, sok vrbe ga može izliječiti, a vrbina kora pomiješana s octom, uklanja bradavice s kože. Šafran popravlja čovjekovo raspoloženje i pomaže obnoviti bolesnu jetru. Curenje krvi iz nosa može spriječiti krema načinjena od poriluka. Kopar, sporiš, zlatić, ruža i rutvica lijek su za bolesne oči. Kada se želimo riješiti zubobolje, pomoći će nam svinjski bob i poriluk. Kadulja se ističe kao vrhunski lijek za svakojake bolesti, među kojima posebno one krvožilnoga sustava, drhtavice i groznice.

Zašto čovik na svitu umire,

Kom žalfija u vrtu izvire?

Lika nema na svitu takvoga

Od polazka da liči smrtnoga (...).²⁶²

6. 12. Povrće

Repa je dobra za okrijepu i dobro sjeda na želudac, smanjuje nadutost i uklanja višak vode iz čovjekova tijela. Naglašava se da se svakako mora konzumirati kuhana. Ipak, ona šteti zdravlju zubi. Jedno povrće oko čijega se učinka liječnici još od davnih vremena ne mogu dogovoriti je luk. Ipak, pretpostavlja se da je dobar za probavu, kožu, koristi se protiv opadanja kose i pri saniranju rana i ugriza. Špinat pomaže čistiti dišne putove, a isto tako i liječiti bolesti jetre. Kada se želi zaustaviti opadanje kose, potrebno je to područje mazati sokom hrena. On isto tako pomaže pri ublažavanju otoka na licu, a onda kada se pomiješa s medom, može liječiti i zubobolju.

²⁶² Ibid., str. 104.

Prigovora ima međ likarom:

Je l' luk dobar mladom a i starom?

Jidovitom Galen ne da jisti,

Vlažovitim dobar jest luk isti.

Asklepio opet ovo kaže,

Da želudac eškile pomaže.

Još i lipu tilu sliku daje (...)²⁶³

6. 13. Voće

Obavezno odmah nakon što čovjek pojede krušku, valja za njom popiti vina. Ako se to ne učini, kruška se pretvara u otrov. Za konzumaciju se češće ipak predlaže konzumirati kuhanu krušku. Jabuke pak prazne trbuh. Trešnje su osobito dobre zbog toga što čiste probavu, uklanjaju kamence i doprinose stvaranju dobre krvne slike. Dobrom radu probave također potpomaže i konzumiranje šljiva. Breskve su ponajbolje onda kada se kuhaju u moštu. Za liječenje bubrega i uporna kašlja, preporučljive su grožđice. Za izbacivanje viška vode iz tijela, a samim time i mršavljenje, preporuča se konzumiranje mušmula. One se mogu jesti i dok su još tvrde, ali bolje su one mekane. Smokva smiruje otok i pomaže pri zacjeljivanju napuknutih ili slomljenih kostiju. Konzumiranje bilo kakvoga sirovoga voća rješava problem izgubljena glasa.

Šljive jesu studene u sebi,

Otvaranje one daju tebi.²⁶⁴

²⁶³ Ibid., str. 104-105.

²⁶⁴ Ibid., str. 100.

6. 14. Prehrambene namirnice

6. 14. 1. Kruh

Nije dobro jesti kruh koji je odstajao i onaj koji je vruć, a isto tako ne valja jesti niti koricu kruha zbog toga što se od nje stvara *potavna krv*. Bijeli kruh se uglavnom rijetko koristio, uglavnom se pekao samo pšenični.

Od ostalih pšeničnih proizvoda, često se konzumirala i kaša (ječmena, heljdina ili zobena), koja se pripremala na starinski način: „Pripremali smo pšenicu, kuhajući je kao rižu ili ako nam je to bilo pogodnije, zdrobili bismo zrno između dva plosnata kamena i zatim ga kuhali, tako da smo dobili neku vrstu guste smjese.“²⁶⁵

... *Valja okat i kvasan da bude;*

Dobro pečen od zrna ciloga,

*Malo soljen za zdravog svakoga.*²⁶⁶

6. 14. 2. Mliječni proizvodi, masnoće, jaja

Maslac otvara probavu, a sirutka čisti organizam. Sira se treba čuvati jer je tvrd, hladan i dovodi do zatvora. Ipak, sir je preporučljivo konzumirati kada se jede kao dodatak nekome mesnome jelu. Oni koji boluju od bilo koje bolesti, sir trebaju izbjegavati pod svaku cijenu. Kozji sir smatra se lošijim od ovčjega i kravljega. Vrsta sira koji je posebno na cijeni je parmezan. Sireva postoji u takvom obilju da su činili temelj prehrane u 16. stoljeću.²⁶⁷ S vremenom je dosežao status plemenite hrane i stekao kulinarski ugled.²⁶⁸ Mlijeko se diljem Europe trošilo u velikim količinama. Kao dobri lijekovi za zubobolju spominju se devino, kozje i magareće mlijeko, jednino što kod magarećega mlijeka valja pripaziti je to da deblja. Onaj tko boluje od groznice nikako ne smije piti kravlje i ovčije mlijeko, dok onaj kojega boli glava ne smije piti niti jedno. Jaja koja se konzumiraju uvijek moraju biti svježja.

²⁶⁵ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 136.

²⁶⁶ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 96.

²⁶⁷ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 219.

²⁶⁸ Prema: *ibid.*, str. 230.

*Tri napasti svaki sirac stvara,
Tvrđ i studen jeste i zatvara,
Kruh i sirac jest za zdrave ljude;
Al bolesnim obe stvari hude.*²⁶⁹

6. 14. 3. Meso

Svinjsko meso nikako nije zdravo, dapače, gore je nego ono ovčje, a pogotovo kada se odmah po jelu ne popije vina. Jedino što se od svinjskoga mesa preporuča jesti su svinjska crijeva. Preporuča se što je više moguće konzumirati teletinu.

Što se ptičjega mesa tiče, za konzumaciju je svakako dobro meso: kokoši, kopuna, čvoraka, grlica, goluba, tetrijeba, koseva, prepelica i fazana.

Od životinjskih unutarnjih organa, treba izbjegavati srce i želudac zbog toga što su iznimno tvrdi i teški za probavu. Ponajviše su za konzumaciju na cijeni jezik, jetra i kokošji mozak jer se vrlo lako probavljaju.

Meso se kroz povijest konzumiralo u svim oblicima, kuhano ili pečeno, kao glavno jelo kojemu je prilog bilo povrće, čak i u kombinaciji s ribom.²⁷⁰ Preferirao se konzumacija onoga mesa koje je dolazilo iz lokalnoga uzgoja, odnosno iz obližnjih sela ili brda.

*Kokoš, kopun, čvorak i grlica,
Golub, tetrib, kos i prepelica,
Ktomu fazijan, tako zvana ptica,
Dobra jesu tija do mrvica.*²⁷¹

²⁶⁹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 98.

²⁷⁰ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Struktura svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 197.

²⁷¹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 97.

6. 14. 4. Riba

Riba koja se konzumira mora biti mekana i dobro kuhana. Na dobru su glasu štuka, linjak, mlića, pastrva i toka. Navodi se da meso jegulje šteti glasu.

Europa ima raznolike izvore riba. Velika je pomama za svježom, dimljenom ili usoljenom (konzerviranom) ribom. Od morskih vrsta spominju se bakalari, tune, lignje, hobotnice, lososi, haringe i mnoge druge vrste, a od riječnih šarani i grgeči.²⁷²

Od jegulja meso hudi glasu,

Prilično je jednom tvrdom kvasu.

Nji jiduci vina ti ne žali,

Već sirište od nji dobro zali.²⁷³

6. 14. 5. Orašasti plodovi

Orah pruža mnogo dobrobiti ako ga se konzumira. Osobito je dobar kada se uz njega jede neko riblje jelo. Isto tako, vrlo se dobro slaže i s groždem. Kada postoji problem s promuklošću glasa, orah ga može izliječiti.

... Jedan orah služi dobrom zdravlju,

Drugi, treći teb na smrt šalju.²⁷⁴

²⁷² Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 124.

²⁷³ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 97.

²⁷⁴ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 99.

6. 15. Piće

6. 15. 1. Pravilna konzumacija pića

Za vrijeme jela valja piti često valja piti, ali u manjim količinama. kada dođe vrijeme ručka i večere, treba piti neposredno prije:

Ručajući valja piti često,

Al po malo, kano sveto.

Ako želiš vazda zdravo biti,

Ti za ručkom nemoj mlogo piti.²⁷⁵

6. 15. 2. Pivo

Pivo ne smije biti kiselo jer šteti kvaliteti čovjekove krvi, već mora biti napravljeno od zreloga zrna hmelja i dugo odstajano. Također, dobro ga je piti, ali ne suviše. Pivo dobro krijepi tijelo te iz njega ispušta višak vode, a uz to ga dobro hladi.

Može se proizvoditi od pšenice, zobi, raži, prosa ili ječma pa čak i pira, a prema nekadašnjim recepturama, ukus mu se poboljšavao makom, gljivama, mirodijama, medom, šećerom, listom lovora...²⁷⁶

Ti kiselog nemaš piti piva,

Jer nezdrava krvca od njeg biva.

Čisto pivo od zrna zriloga,

Od vrimenta stojeće mlogoga

Piti valja, ali ne odviše;

Tako skula gor rečena piše.²⁷⁷

²⁷⁵ Ibid., str. 99.

²⁷⁶ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 251.

²⁷⁷ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 95.

6. 15. 3. Vino

Prilikom odabira prikladna vina, mora se obratiti pozornost na njegov miris, boju, bistroću i okus. Svako dobro vino treba imati ovih pet karakteristika: jakost, ljepotu, ljupkost, svježinu i hladnoću. Bijelo i slatko vino može dovesti do debljanja. Naglasak se stavlja na crno vino te se navodi da ono nije suviše zdravo za konzumirati zbog toga što izaziva zatvor i glas čini promuklim te se čovjek od njega može ulijeniti. Mlado vino se ne preporuča piti zbog toga što ono u tijelu zadržava vodu. Nije dobro niti za slezenu, a također pospješuje i nastanak kamenaca (*Od kamena Bog nas čuvaj!-96*). Mošt (slatko vino) je dobro piti zbog toga što otvara probavu i izbacuje višak vode iz tijela. Zanimljivo je za spomenuti da se kao savjet prilikom triježenja od vina, sugerira idućega dana popiti isto toliko koliko se popilo prethodne večeri kako bi se „izliječili“.

U Europi se navelike proizvodilo vino još od pamtivijeka. Sve do 18. stoljeća, potvrđena je reputacija visokokvalitetnih vina.²⁷⁸

Čisto, staro, tanko, gasno piti

*Valja tebi i ne privršiti.*²⁷⁹

6. 15. 4. Voda

U povijesti su gradovi bili izrazito loše opskrbljeni vodom pa se tako za biće trebalo poslužiti onom koja je čovjeku bila nadohvat ruke – kišnicom, riječnom vodom, izvorskom vodom, vodom iz bunara, bačve ili pak iz bakrene posude u kojima se voda čuvala u zalihama.²⁸⁰ Općenito je uvriježeno da je za čovjekovo zdravlje i pravilnu funkciju organizma nužno konzumirati vodu svakoga dana, odnosno u prosjeku 2 litre dnevno. Ne preporuča se piti hladnu vodu već onu sobne temperature.

Pit pod jišćem samu ladnu vodu

Jeste činit samom sebi škodu,

²⁷⁸ Prema: *ibid.*, str. 248.

²⁷⁹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 94.

²⁸⁰ Prema: Braudel, Ferdinand (1922): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb, str. 240.

Jer želudac od nje ostudeni

*A jedžek od nje ostudeni.*²⁸¹

6. 16. Začini

Sol jelu daje dobar ukus, ali mora se pripaziti s količinom unosa soli u čovjekov organizam zbog toga što stvara kapilare okolo očiju, narušava zdravlje reproduktivnih organa i obično uzrokuje svrab. – veliki izvor bogaćenja država i trgovaca (218). smatra se svetom (219) služi višenamjeski – konzervacija.

Šećer je pak dobar za probavu. Crni papar rastvara *zizbine*, a bijeli se koristi kod želučanih problema, kašlja i protiv groznice.

So, luk bili, vino i peršina,

I žalfiju stavi do jizdbina;

A i biber ti ne zaboravi,

Već i njega u jedžek postavi.

6. 17. Zrak

Svatko ima pravo živjeti u čistome okolišu i uživati njegove dobrobiti, neovisno tome kojemu društvenomu sloju pripada.

Svitao i čist zrak imade biti,

Gdi pribivaš i želiš živiti;

Zdrav bit ima brez smrada svakoga

*Za siromah i za bogatoga.*²⁸²

²⁸¹ Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split, str. 96.

²⁸² Ibid., str. 94.

6. 18. Kako zadržati duševni mir

Ako čovjek želi živjeti u miru i blagostanju, mora izbjegavati konzumaciju oraha, krušaka, rotkvice i rutvice. Kada ga počinje obuzimati nemir, čovjek odmah mora posrnuti za glavicom češnjaka i terijakom.

Hipokrates mudri likar kaže:

Mira prava eškile pomaže.

Boja jeste od svi likarija,

*Nit te muči, nit te štogod tira.*²⁸³

6. 19. Važnost sna

Naglasak treba staviti na noćni san, dok onaj popodneveni treba reducirati što je više moguće jer on uzrokuje mnoge zdravstvene tegobe:

Spavat valja kad se mračnost stiša,

Posli podne malo, ili ništa.

San podnevni ova tebi stvara:

Bolest glave oko tebe šara;

Teb nazeba, linost i groznica

*Počme stiskat oko džigerica.*²⁸⁴

²⁸³ Ibid., str. 103.

²⁸⁴ Ibid., str. 92.

7. ZAKLJUČAK

Temeljem provedene analize, izvornik *Flos medicinae*, odnosno Pavićev prijevod istovjetna medicinskoga priručnika na hrvatski jezik – *Cvit likarije*, daje uvid u razumijevanje reprezentacije i prakse liječenja tjelesnih i duševnih bolesti ili stanja. Služeći se književno-antropološkom metodom prilikom analize ovoga teksta, može se doći do zaključka kojim su se pripravicima narodne medicine ondašnji ljudi koristili prilikom liječenja.

Koliko su *ljekaruše* istraživačima bile zanimljive i pogodne za razna istraživanja, svjedoči i činjenica da je gotovo je nemoguće spomenuti sve njihove istraživače. Ovoj se temi pristupalo iz različitih područja (povijest medicine, etnologija, antropologija, filozofija, kulturna povijest, filologija i mnoga druga) pa je samim time i korpus istraživanja iznimno opsežan. Ipak, neke su *ljekaruše* do danas u potpunosti neistražene, a neke još uvijek čekaju da ih se otkrije i objelodani.

Oduvijek je poznato bavljenje nekim oblikom liječenja, poglavito jer je bolest predstavljala dio životne svakodnevice. Sagledavajući povijesni aspekt različitih pristupa liječenju, može se pratiti način shvaćanja bolesti i njezina liječenja.

Još od antike, brojni su se sastavljači ovakvih medicinskih priručnika nalazili pred velikim izazovom zbog toga što je stručnu medicinsku terminologiju trebalo zamijeniti izrazima koji su prihvatljivi širokome puku. Izvorištem prikupljenih znanja i objedinjenih pod naslovom ove *ljekaruše*, smatra se glasovita *Schola medica Salernitana* iz koje su se diljem Europe, ali i šire, proširila važna medicinska učenja, od kojih se brojna prakticiraju i u današnjoj, suvremenoj medicini. Upravo se ovim izvorom odlučio poslužiti fra Emerik Pavić koji navedena medicinska pravila prevodi na hrvatski jezik.

Služeći se Pavićevim prijevodom salernskih zdravstvenih pravila, može se steći uvid u vrlo kompleksno poimanje povijesnih i društvenih zbivanja. U prvome planu ovdje valja istaknuti izrazito loše higijenske uvjete koji su pogodovali širenju brojnih zaraznih bolesti. Čovjekova psiha, izmučena konstantnom prijetnjom zaraze koja je vrebala iza svakoga ugla i kojoj je gotovo bilo nemoguće umaći, svakim je danom sve više slabila i njegovo tijelo koje je već ionako bilo onemoćalo, a samim time i podložno razbolijevanju. Pitanje zdravlja ujedno je i pitanje društvena položaja pa je stoga najčešće samo viši sloj društva imao priliku koristiti liječničke usluge koje si prosječno stanovništvo nije moglo priuštiti te je tako ono ostavljeno na milost i nemilost samima sebi.

Ovakva nas slika uvodi u kontekst nastanka popularnih *ljekaruša* – laičkih medicinskih priručnika kojima su se mogli služiti svi, bilo da su obrazovani ili ne. Praksu pisanja ovih priručnika pratimo još od 14. stoljeća, a ona se protekla sve do danas, čemu svjedoči činjenica da gotovo svatko od nas posjeduje barem jedan primjerak ove famozne medicinske knjige.

Analizirajući primjere izdvojene iz predloška *Cvita likarije*, njih ukupno 101 podijeljenih u 6 poglavlja, gradi se kontekstualni okvir poimanja medicine srednjega vijeka, odnosno načina na koji se pristupalo liječenju različitih tjelesnih i duševnih bolesti. Kao posebna metoda liječenja izdvaja se metoda *pušćanja krvi* koja se detaljno opisuje. Predlažu se prehrambene namirnice, pića, biljke, voće i povrće te začini koje je potrebno konzumirati u svrhu očuvanja čovjekova zdravlja, a uz to se propisuju i načini njihove konzumacije. Osim toga, promovira se i važnost čovjekova duševnoga stanja koje se smatra preduvjetom za skladan život.

Tijekom stoljeća objavljen je velik broj *ljekaruša*, što rukopisnih, što tiskanih. Zsigurno se može reći da svaka od njih pruža doista jedinstven pogled na razumijevanje konteksta doba u kojemu su nastale.

8. POPIS LITERATURE

1. Bakija-Konsuo, Ana / Mulić, Rosanda (2011): *Lepra – danas zaboravljena u Hrvatskoj*, *Acta medica Croatica* Vol. 65, No. 3.
2. Bartulović, Petar (1779): *Različite likarije*, Venecija.
3. Barun, Anđelko (2006): *Liječnička praksa bosanskih franjevaca*, u: Dr. fra Mihovil Sučić (1820 – 1865), liječnik i kirurg – zbornik radova, Znanstveno-stručni skup u povodustočetrdesete obljetnice smrti dr. Fra Mihovila Sučića (2005, Zagreb), Znanstveno-stručni skup održan 8. prosinca 2005. godine na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, priredio Vine Mihaljević. – Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, Visoko.
4. Benčić, Živa / Fališevac, Dunja (2006): *Čovjek, prostor, vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, Disput, Zagreb.
5. Boccaccio, Giovanni (2004): *Decameron*, prvi dio, Globus media d. o. o., Zagreb.
6. Borovečki, Ana (2005): *Socijalna i zdravstvena politika starog Dubrovnika*, Hrvatski Časopis za javno zdravstvo, Vol. 1, No. 1.
7. Borovečki, Ana i sur. (2021): *Uvod u medicinu i povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb.
8. Braudel, Ferdinand (1992): *Strukture svakidašnjice, Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb.
9. Brenko, Aida i sur. (2001): *Narodna medicina*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb.
10. Brenko, Aida (2004): *Praktičari narodne medicine*, Etnografski muzej, Zagreb.
11. Bukovčan Žufika, Tanja (2003): *Narodna medicina kao predmet etnologije*, *Studia ethnologica Croatica*, 14/15, 1.
12. Burke, Peter (2006): *Što je kulturalna povijest?*, Izdanja antibarbarus, Zagreb.
13. Cena, Hellas / Calder, Philip C. (2020): *Defining a healthy diet: Evidence for the role of contemporary dietary patterns in health and disease*, *Nutrients* 12(2).
14. De Renzi, Salvatore (1857): *Storia documentata della Scuola medica di Salerno*, Stabilimento Tipografico de Gaetano Nobile, Napoli.
15. Despot, Branko (2016): *Medicina i filozofija*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti, Vol. , No. 525=51.
16. Drummond, Jack Cecil (1938): *Historical Studies of English Diet and Nutrition*, Lecture I., *Journal of the Royal Society of Arts*, 86, London.

17. Dürriegl, Marija-Ana (2010): *Knjige od likarije, Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom*, Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 10., Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 61, Ur. Marko PEĆINA i Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Zagreb.
18. Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (1999): *Marginalia miscellanea medica in Croatian Glagolitic Monuments: A Model for Interdisciplinary Investigations*, Viator. UCLA Medieval and renaissance Studies (0083-5897) 30 (1999); 383-396.
19. Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (1995): *Odabrani zapisi protiv bolesti u hrvatskim glagoljskim rukopisima*, Liječnički vjesnik, 117.
20. Dürriegl, Marija-Ana / Fatović-Ferenčić, Stella (2000): *Rudolf Strohal kao istraživač glagoljskih medicinskih tekstova*, Acta Facultatis Medicae Fluminensis, 25, 1-2.
21. Đurić, Tomislav (1986): *Prilozi za povijest narodnog ljekarništva i travarstva u karlovačkom Pokuplju*, Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, Vol. 16 No. 9.
22. Fatović-Ferenčić, Stela / Dürriegl, Marija-Ana (2014): *Od nji vode načine se lipe, koje oči bolešljive kripe: Cvit likarije kao prva hrvatska zdravstvenoprosvjetiteljska uspješnica*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj hrvatskoj“*, Osijek, 23. – 25. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
23. Ferre, Lola (2018): *The multi-cultural origins of the Salernitan medical school: a historiographical debate*, Journal of Mediterranean Studies, ISSN: 1016-3476, Vol. 27, No. 1.
24. Glesinger, Lavoslav (1954): *Medicina kroz vjekove*, Zora – Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb.
25. Glesinger, Lavoslav (1978): *Povijest medicine*, Školska knjiga, Zagreb.
26. Grdinić, Vladimir / Jurišić, Renata (2004): *Odrzi farmakognozijske u djelu Medicina ruralis Ivana Krstitelj Lalangua*, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, No. 14-15.
27. Hegeduš, Pavle / Hegeduš, Ivana (2010): *Čovjek i njegovi simboli*, Medicinski vjesnik, Vol. 42, No. 1 – 2.
28. Hercigonja, Eduard (1975): *Povijest hrvatske književnosti – Knjiga 2: Srednjovjekovna književnost*, Liber: Mladost, Zagreb.
29. Hoško, Emanuel Franjo (2011): *Briga hrvatskih franjevaca za bolesne članove od XVII. do XIX. stoljeća*, Acta Medico-Historica Adriatica, Rijeka.

30. Hoško, Emanuel Franjo (2014): *Fra Emerik Pavić*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
31. Hoško, Emanuel Franjo (2014): *Pavićev povijesni spis „Ramus viridantis olivae“*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj"*, Osijek, 23.-25. svibnja, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
32. Inić, Suzana (2012): *Julije Domac – život i djelo*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet.
33. Jagić, Vatroslav (1878): *Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja*. Starine, knj. X, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Dalje HAZU), Zagreb.
34. Japundžić, Antun / Pavlić, Richard (2017): *Teološko-antropološka dimenzija zdravlja, Kršćanski doprinos suvremenom poimanju zdravlja*, *Diacovensia*, Vol. 25, No. 4.
35. Jores, Arthur (1998): *Čovjek i njegova bolest*, II. popravljeno izdanje, Provincijalat franjevaca trećoredaca, Zagreb.
36. Japundžić, Antun / Pavlić, Richard (2017): *Teološko-antropološka dimenzija zdravlja, Kršćanski doprinos suvremenom poimanju zdravlja*, *Diacovensia*, Vol. 25, No. 4.
37. Jores, Arthur (1998): *Čovjek i njegova bolest*, II. popravljeno izdanje, Provincijalat franjevaca trećoredaca, Zagreb.
38. Karamatić, Marko (*Uloga franjevaca u povijesti bosansko-hercegovačkog zdravstva*, *Croatica Christiana periodica* Vol. 8, No. 13.
39. Kolak, Iva (2020): *Knjižnica franjevačkog samostana u Sinju*, *Kulturna baština* Vol., No. 46.
40. Kovačić, Mislav (2014): *Metamorfoze Mediterana u fra Emerikovu prepjevu Flos medicinae*, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj hrvatskoj“*, Osijek, 23. – 25. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
41. Kujundžić, Nikola / Matasić, Vlatka / Glibota, Mila (2003): *Ljekaruša fra Karla (Dragutina) Grančića*, *Farmaceutski glasnik*, 59.
42. Kujundžić, Nikola; Zorc, Marina; Glibota, Milan; Kujundžić, Milan (2004): *Ljekaruša fra Jakova Bartulovića*, *Farmaceutski glasnik*, 60.
43. Kujundžić, Nikola; Glibota, Milan; Bival, Maja (2006): *Ljekaruša fra Dobroslava Božića iz godine 1878.*, *Farmaceutski glasnik*, 62.

44. Kujundžić, Nikola / Ante Škrobonja / Tomić, Tomislava (2006): *Plehanska ljekaruša, Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom za pravit meleme i murčefe*, *Acta medico-historica Adriatica*: AMHA, Vol. 4, No. 1.
45. Kujundžić, Nikola (2020): *Velika poljička ljekaruša (Bartulićeva ljekaruša)*, *Acta medico-historica Adriatica*: AMHA, Vol. 18, No. 1.
46. Kušan, Fran (1956): *Ljekovito i drugo bilje*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb.
47. Le Goff, Jacques (1998): *Civilizacija srednjovjekovnog zapada*, Golden Marketing, Zagreb.
48. Ljekopis hrvatsko-slavonski (1901), Drugo izdanje, Kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. vlada, Zagreb.
49. Maly, Anđelo (2020): *Biblijska antropologija zdravlja i bolesti*, Bogoslovska smotra, Vol. 90, No. 2.
50. Mandić, Kaja / Tomić, Petra (2020): *Medicina bosanskohercegovačkih franjevaca od 13. do početka 20. stoljeća*, *Zdravstveni glasnik* Vol. 6, No. 1.
51. Milčetić, Ivan (1911): *Hrvatska glagolska bibliografija*, *Starine* 33.
52. Milčetić, Ivan (1912 / 1913): *Stari glagolski recepti, egzorcizmi i zapisi*, *Vjesnik Staroslavenske Akademije u Krku*.
53. Mlinarić, Dubravka (2006): *Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću*, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 2, No. 1.
54. Mlinarić, Dubravka / Lazanin, Sanja (2021): *Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranom novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Slavonije*, *Historical contributions*, Vol. 40, No. 61.
55. Nikić, Andrija (2006): *Pharmacy of Friars minor in Dubrovnik as Franciscan contribution to the history of pharmacy*, *Acta medico-historica Adriatica*: AMHA, Vol. 4, No. 1.
56. Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766.*, (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima), Zbornik Kačić, Split.
57. Peričić, Šime (1980): *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb.
58. Ravančić, Gordan (2007): *Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća*, *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 26, No. 33.
59. Sekulić, Jakov (1969): *Čovjek u svojoj sjeni*, Zora, Zagreb.

60. Sertić, Marija (2023): *Razvoj sveučilišta u Europi, Povijesni pregled s analitičkim osvrtom na ekonomsku i civilnu misiju sveučilišta, Obnovljeni Život*, Vol. 78., No. 2.
61. Socha, Piotr / Utnik-Strugata, Monika (2022): *Higijena: živopisna povijest čistoće i nečistoće*, Školska knjiga, Zagreb.
62. Stipčević, Vesna (2011): *Jagićeva izdanja hrvatski srednjovjekovnih književnih tekstova, Slovo*, Vol. , No. 61.
63. Strohal, Rudolf (1910): *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, Različiti zapisi i čaranja (Glagoljski hrvatski spomenik iz 15. vijeka)*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. 15.
64. Šatalić, Zvonimir: (2018): *Prehrana osoba uključenih u sportske i sportsko-rekreacijske aktivnosti*, u: *Tjelesno vježbanje i zdravlje* (ur.: Mišigoj-Duraković, M. i sur.), Znanje d. o. o., Zagreb.
65. Šišić, Ferdo (1931): *Kuga u Splitu 1348., Liječnički vjesnik: Glasilo hrvatskoga liječničkoga zbora*, br. 4.
66. Štampar, Andrija (1913): *Naše narodno zdravlje*, Liječnički vjesnik, 35, 1.
67. Tartalja, Hrvoje (1958): *Predgovor*, u: De Mediolano, Johannes: *Flos medicinae sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine: faksimil hrvatskog prijevoda u stihovima od Emerika Pavića iz 1768. godine*, Medika, Zagreb.
68. Tartalja, Hrvoje (1980): *Uvodni tekstovi (uz jubilarno izdanje)*, u: Pavić, Emerik (1980): *Flos medicinae / Cvit likarije – sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica – preveo fra Emerik Pavić, Budimpešta 1766., (Reprint-izdanje s popratnim objašnjenjima)*, Zbornik Kačić, Split.
69. Tenšek, Tomislav Zdenko (2006): *EKKLESÍA I PÓLIS, Politika u ranokršćanskoj misli, Bogoslovska smotra*, Vol. 77, No. 2.
70. Tvrčković, Tamara (2014): *Cvit likarije – Flos medicinae – „self help“ priručnik iz 18. stoljeća*, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, u: *Zbornik o Emeriku Paviću: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj“*; Osijek, 22. – 23. svibnja, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
71. Vladimirović, Luka (1999): *Likarije priprostitute, Mleci 1775*, Pretisak, transkripcija i prilozi, priredio Z. Devetak, Knjižnica zbornika „Kačić“, Split – Zaostrog.
72. Vranešić Bender, Darija / Krstev, Sandra (2008): *Makronutrijenti i mikronutrijenti u prehrani čovjeka, Medicus*, Vol. 17, No. 1_Nutricionizam.
73. Zović, Valentina (2014): *Mirko Dražen Grmek – otac hrvatske povijesti medicine, Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, Vol. 6., No. 6.

9. POPIS MREŽNIH IZVORA

1. Bartulović, Petar. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/1396>
2. Bubon. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 30.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bubon>).
3. Buklijaš, Tatjana: *Medicina* (<https://leksikon.muzejmarindrzic.eu/medicina/?highlight=tijelo>).
4. Gudelj, Šimun. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 17.9.2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/gudelj-simun>.
5. Konstantin Afrički. *Medicinski leksikon (1992), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 11.9.2024. <https://medicinski.lzmk.hr/clanak/konstantin-africki>.
6. Križarski ratovi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.9.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/krizarski-ratovi>.
7. Ljekaruše. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.7.2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/ljekaruse>.
8. Pavić, Emerik. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 2.3.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pavic-emerik>.
9. Puštanje krvi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 15.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pustanje-krvi>.
10. Terijak. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 15.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/terijak>.

11. Trepanacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 12.8.2024.
<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trepanacija>.
12. Walsh, James: *Medieval medicine* (<https://books.google.hr>).

10. SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI

U ovome će se radu stoga pažnja usmjeriti na analizu *ljekaruše* fra Emerika Pavića koja slovi za *prvu tiskanu medicinsku knjigu na hrvatskome jeziku – Cvit likarije* (1768). Riječ je o prijevodu kasno srednjovjekovnoga medicinskoga priručnika *Flos medicinae* sastavljenoga u 13. stoljeću. U analizi Pavićeva prijevoda *ljekaruše* nastojat će se književno-antropološkom metodom opisati i proučiti književne reprezentacije liječenja tjelesnih i duševnih bolesti i stanja. Pritom će se objasniti i rekonstruirati povijesni kontekst nastajanja izvornika ovoga medicinskoga priručnika, koji je nastao u okvirima djelovanja čuvene *Schole medicine Salernitane* koja je prethodila razvoju modernih medicinskih znanosti. Naglasak će biti na analizi svih prikupljenih podataka i rezultata provedenih istraživanja o navedenoj temi, a analiza će se temeljiti na primjerima izdvojenima iz teksta predloška te će se potom oni sintetizirati i prikazati s različitih aspekata, s težištem na književno-antropološki, ali i povijesni i kulturološki.

Ključne riječi: srednji vijek, *ljekaruše*, narodna medicina, antropologija, reprezentacije liječenja